

Сергій ПОЛУЛЯХ

ЯК У КІНО

(роман)

Харків

2023

УДК 82.3
П 22

Дизайн обкладинки, макетування: Аліна ШЕВЧЕНКО

П22 Сергій ПОЛУЛЯХ. Як у кіно (роман). – Харків:

Мачулін – 2023. – 168 с.

ISBN 978-617-8195-36-6

УДК 82.3

ISBN 978-617-8195-36-6

С. Полулях, 2023

ЯК У КІНО

(роман)

1

Солдат у накинутій від нічної прохолоди шинелі не спав аж до світанку – він вже не міг спати, бо раптом осягнув, що вижив на краю провалля, та який там край, коли він скільки разів був у самій прірві, а кому за це подякувати – не знав. Він думав про Бога, але це було непереконливо. Бог міг і не допускати всього цього, але ж його не насвариш і з нього не запитаєш...

Ми віримо в Бога, бо це зручно. Йому завжди можна поскаржитися і попросити захисту чи допомоги, особливо, коли припікає. Але ж навіщо йому чекати молитов, коли все можна залагодити одним порухом пальця? Насправді Творець всього суцього не всемогутній, бо створені ним істоти живуть, як кому заманеться чи можесться, не звертаючи уваги на закони і правила, якщо вони й були. Він не втручається чи не може керувати подіями і долями, тим більше – захищати і не допускати, як батьки не завжди впливають на дітей, яким дали життя. Він лише автор вистави під назвою Доля, в якій ми одночасно і глядачі, і актори. Творець збудував театр, написав сценарій, вивів на сцену дійових осіб і зняв кінострічку, яку безперервно крутять в кінотеатрі під назвою Буття. Змінюється хіба що декорація, але сюжет не міняється. В цьому фільмі персонажі, яким поталанило зіграти роль і потрапити в титри, змінити вже нічого не можуть – так було Знято!

Але ми можемо переглядати наше життя, як кінострічку, зазираючи в минуле або воно саме приходить до нас у спогадах чи снах. Вважається, що наші думки, мрії чи емоції це фантом, щось ефемерне і невловиме, як душа, але це не так. Насправді наша пам'ять - матеріальна, оскільки вона зберігає інформацію, ніби в бібліотеці, звідки її можна взяти будь-якої миті, як книжку або плівку з старим фільмом. Там, на чарівних полицях, у невідомих футлярах чи сувоях, лежить і чекає свого часу пережити і передумане, читане або бачене, сказане і почуте, осміяне чи оплакане. Свідомість - матеріальна, як і все, що траплялося з нами. Недарма ж у критичні хвилини все життя за якусь мить прокручується в мозку людини або згадуються давно забуті епізоди чи кадри. Значить, все зберігається. Проблема лише в тому, чи маємо ми доступ до сховища? І якщо маємо, хоча б і в уяві, яка теж матеріальна, то побачимо, як жили не лише ми, але і наші батьки та пращури.

... У вибиті вікна покинутого маєтку поблизу Берліна заглядає скалічена весна сорок п'ятого року. Вона простягає потрощені, ледь прикриті зеленим листячком, схожі на поламані людські кістки гілки, жалібно плаче переляканими пташиними голосами, чорніє порожніми очницями бомбових і снарядових вирв у саду, отруює ранок важким духом згарищ, тривожить

іржанням коней та гуркотом двигунів. Таку картину руйнувань на протязі кількох років спостерігали всі, хто жив у той час від Ла-Маншу до Волги, там, де гуляла ненаситна в жадобі крові і смерті війна. І ця війна, як почалася, так і закінчилася, довгоочікувано і все-таки несподівано, як і всі війни до неї, після чого життя завжди боязко поверталось туди, звідки його так безжально виганяли і можливо, виженуть знову. Але дарма!

Фіранки в розчинених вікнах на вранішніх протягах ворущаться, ніби забута нареченою весільна фата, а в кімнату полохливими метеликами влітають біло-рожеві пелюстки квітів фруктових дерев і сідають на лакований чорний рояль, падають на захаращений посудом стіл і м'які крісла, інколи потрапляючи в тарілки або на голови людей, які не звертають на це уваги.

Двоє молодих радянських офіцерів – худорлявий, середнього зросту трішки нервовий підполковник, і міцний, чубатий майор, снідають. Їхні кітелі, в орденях і медалях, портупеї і ремені з кобурами та автомати висять на спинках крісел.

У ці дні вони не їдять і не п'ють - вони відзначають свою перемогу. І цього ранку офіцери, щоразу піднімаючи алюмінієві солдатські кружки з горілкою на денці, бо міру знають, п'ють за перемогу, але насправді - за своє неймовірне щастя, бо таки дожили до кінця війни!

Вони якраз неквапно оглядали стіл, вишукуючи серед бляшанок з американською тушонкою підходящу закуску, коли в кімнату ввійшов ординарець - рядовий Приходько. Це був вже не молодий, мабуть трішки за п'ятдесят років, чорнявий, з пришерхлими сивиною скронями і шрамом через усе обличчя, але гарний і вправний, одягнений в линялу гімнастерку з двома медалями на грудях чоловік. Він поставив на стіл пательню смаженої картоплі, уважним господарським поглядом окинув стіл, висипав у порожню бляшанку недопалки з порцелянової попільнички і мовчки зачинив за собою двері.

Підполковник радісно потер долоні:

- О, смажена картопелька, шкода, що наших огірочків солоненьких немає, - він наколов виделкою кілька золотаво-коричневих шматочків, - ти диви, як смачно, а головне - що на салі! Хоча й німецьке, а все-таки... Ну, ще раз вип'ємо за те, що ми дійшли сюди живими.

Після того, як офіцери одним ковтком випили горілку, підполковник забалакав і було видно, що це не щойно почата розмова, а те, про що думав постійно, ніби він продовжував або повернувся до сказаного ще раніше:

- Знаєш, думав, що нізащо не дійду до самого лігвища, а ось бачиш? Дійшов!,- і він легенько ударив долонею по столу. Потім помовчав і продовжив думку, яка завжди була з ними:

- А скільки наших хлопців не дожило?! А ми будемо жити.

Майор не відповів, лише кивнув на знак згоди, але прожувавши, першим порушив мовчанку:

- А картопелька, дійсно, перший сорт. Це в мене Степанович так старається. Золотий чоловік.

Підполковник розуміюче кивнув головою:

- Знаючого ординарця на війні ще пошукати. А твій, і правда, дядько з головою, як кажуть у нас. Коли тебе місяць тому контузило, я приїхав на ваші позиції, щоб розпорядитися - мало що може трапитися, коли командира немає? Дивлюся, а тут уже все в порядку! І кулемети правильно стоять, і сектори обстрілу грамотні, і караули службу несуть, і кухня є – все по науці, як у школі вчили. Питаю, хто розпорядився? Кажуть - ординарець Приходько. А завернув подивитися до твоїх сусідів зліва – а там жах! Усі воїни п'яні, ганяються дворами за курми, неначе оті німці в кіно. Капітан їм кричить:

- Ви що, суки, зовсім подуріли? Он за горбом німецькі танки! Зараз попруть!

А ті, п'яні, як чопи:

- Що?! Де?! Хто?! Та ми їх зараз розберемо на шматки, мать-перемать, порубаємо, порвемо, в бога, душу, мать! Давай їх сюди, своїх фріців!, - підполковник помовчав, потім зітхнув, - Поїхав я, а на завтра взнаю, що німці контракою всю ту п'яну роту вибили до ноги... От тобі і порубали... А у тебе – порядок, усі живі і здорові. Ординарець, значить, - він задумливо підняв брови, мовляв, може бути.

Майор, погоджуючись, задоволено і трішки хмільно посміхнувся:

- А що ж ти хотів? Він же зі мною день і ніч поряд. От і навчився, та і своя голова на плечах у нього таки є. А коней як знає, куди тому ветеринару чи конюху? А як тримається в сідлі? Ого! Не те, що наші кавалеристи. І німецьку – перекладача не треба. А що вже метикуватий - куди твоє діло! Бувало, тільки ще подумаєш про щось, а він уже зробив. Голова, сказано ж. А давай покличемо його за стіл, ми ж з ним, як рідні, скільки разів з одного казанка їли? Останнім ділились, та й війні кінець. Демобілізація... Скоро все буде не так, як на фронті. Заживемо, - майор потягнувся на весь зріст, ледь не переламавшись у попереку, сів і замріяно задумався.

Підполковник зразу ж погодився:

- Та чого ж, давай, клич його, ти ж знаєш, я і сам не люблю чинів. Усі ми під Богом ходимо і з одного тіста зліплені.

Він помовчав, налив собі горілки і повільно, зі смаком випив:

- До цих пір не вірю, що все закінчилося. Пам'ятаєш, як у квітні нас німці затисли? Дивлюся навколо і не йму віри, що це все коїться зі мною, а не з кимось іншим, а коли мене заляпало солдатською кров'ю та побачив, як кліпають очі відірваної голови, то зрозумів, прямо серцем відчув, що це не кіно і зараз вже мою голову рознесе на шматки. Я, звичайно, не віруючий, хоча Бога в бою не раз згадував, а тут прямо заволав:

- Господи, та не дай же мені пропасти в самому Берліні, якщо вже допустив мене аж сюди!,- він перевів подих, неначе пережив усе знову, - раніше про смерть не думав, а тут раптом стало страшно загинути. Не так страшно, як шкода, що зараз упаду і нічого більше не побачу, і не відчую. Як ми переможемо, не побачу... А хлопців тоді не пожаліли, хоча всі ми найбільше боялися впасти саме отут, коли вже майже кінець війні. Бо як же це?! Чув, як тоді генерал на мене горлав?: "Розстріляю, якщо зараз не візьмеш хутір і мені по херу, що буде з тобою і з усіма вами!", - хоча треба було, всього-на-всього,- оповідач торкнувся пучечками великого і вказівного пальців, - ось скілечки почекати, пересидіти до ночі, щоб обійти німців по-тихому. Узяли б теплими. І без жодних наших втрат, а так..., - він гірко зітхнув і безнадійно махнув рукою.

Майор потягнувся за пляшкою:

- Да-а, було, що і казати. Мене теж лякали і особістами, і розстрілом, і штрафбатом. А що ми можемо, коли вже з ніг падаємо, німець навідає, а нас знову і знову женуть на кулемети?! От і йшли просто на смерть, - майор, ледь не плачучи, зробив ковток горілки і продовжив, утерши рукавом очі:

- Гинули просто так, а за що?! Що комусь просто захотілося вислужитися? Пам'ятаєш, як десь вже на Україні щойно мобілізованих сільських хлопців погнали в атаку по кризі через ставок, а їх чи не половина була ще без обмундирування, в домашньому, навіть без гвинтівок?

Підполковник нахилив голову:

- Знаю, а як же. Сумськими дивізіями їх дражнили, бо хлопців забирали з села з домашніми торбами, сумами тобто. Тільки не дивізії це були... Та їх ціла армія була...

Майор потер груди з лівої сторони:

- Вони, звичайно, опиралися, так п'яний комісар змусив їх узяти по шматку цегли, мовляв, от вам і зброя, автомати добудете в бою, а то понаїдали морди в окупації... А воно ж - ставок, крига, рівна, як стіл, а Він як почав строчити з кулеметів, так усіх і вибили, неначе в тирі. Лише один і вижив дивом, якось долежав між трупами до ночі, потім його знайшли санітари. Пізніше його навіть нагородили. Він розповідав, що чув, як німці ходили між наших убитих і аж цокали язиками, згадували свого гота і хитали головами, коли замість зброї бачили в руках мертвих українських хлопців шматки цегли.

Захмелілий підполковник теж змахнув сльозу:

- Та хто в нас коли рахував солдатиків, хто міряв нашу кров? А німці зовсім не так воювали, ні-ні. Вони берегли-и свого фріца, не те, що ми, - він нахилився до вуха товариша і зашепотів, - мені наш комдив по п'яному ділу розказував, як сам командуючий кричав, коли йому спробували сказати, що не можна мобілізованих і не навчених сільських хлопців гнати на забій, мовляв, що ви плачете за цими хохлами? Чим більше їх уб'ють, тим краще, ще й на

обмундируванні зкономимо. Кричав, що хохлів усіх треба було давно в Сибір відправити, бо всі вони зрадники.

Після цих слів трішки п'яні офіцери почали злякано озиратися, потім уважно подивилися один одному в очі і знову важко замовкли.

Офіцери не дарма постійно завертали розмови на тему військових втрат. Це страхіття завжди стояло перед очима, приходило в снах, пекло і рвало серця, бо більшість бойових втрат були безглуздими і непотрібними, а тому і такими болючими. Переможні реляції кінця війни чи й обережні зведення Інформбюро часів її катастрофічного початку, не передбачали оприлюднення втрат радянських військ. Наших солдатів, а це ж, перш за все, люди, а ще - чийсь діти, брати чи батьки, майже ніхто не рахував, тому і не беріг. Звичайно, був і героїзм, було і «За Батьківщину, за Сталіна!», але лише тому, що інших гасел не знали, тому в передсмертному афекті атаки люди кричали від страху те, що лежало на поверхні свідомості, що обіцяло хоча б якийсь колективний, хоча і віртуальний прихисток, а не було з дитинства захищене в людській душі. Але хоч і кричали партійні гасла, перед очима завжди було найрідніше і найближче – сім'я і діти. Їхній героїзм - це героїзм приречених і безправних, в яких було лише одне право – право бути гарматним м'ясом.

Мовчання перервав ординарець, який зазирнув у кімнату:

- Може ще чого принести?

Майор підвівся:

- Та ні, все є, ти, ось що, Степановичу, сідай з нами за стіл та вип'ємо разом за перемогу, за те, що дійшли сюди живими.

Степанович заперечливо мотонув головою:

- Дякую, але якимось не годиться по чину.

Майор ображено замахав руками:

- Та ти що таке кажеш? А годилося нам скільки років під однією шинелею спати та їсти з одного казанка? А по чину нам було разом помирати і виживати щодня, щогодини, всі оці довгі роки? Так що, сідай. Ми ж по-людському до тебе.

Ординарець обережно присів скраєчку крісла:

- Ну так, то й так.

- От і добре. Бери посуд, - майор розлив горілку в три алюмінієві кружки і піднявся:

- Ну, за твою службу, товаришу гвардії рядовий і за нашу перемогу.

На знак поваги до рядового офіцери піднялися, зторкнулися кружками, випили і взялися до їжі, підполковник почав припрошувати Степановича:

- Ти не соромся, бери все, що бачиш, тільки свою картоплю не чіпай, дуже вже смачна, - засміявся з власного жарту і підсунув пательню ближче до солдата. Майор відкоркував чергову пляшку:

- Степановичу, я ось що хочу сказати...Ми воюємо разом з сорок другого, я ще лейтенантиком був, зовсім молокосос, комбата вбило, нічого не тямлю, а мені цілий батальйон довірили. Страшно, нічого не знаю і не розумію, та що там казати! Тоді я тебе і примітив. Ти мене добряче виручав і, правду кажучи, навчив багато дечому. Пам'ятаю, що я з переляку, як і всі необстріляні солдати, падав мордою на землю, коли чув виття бомби, а ти навчив, що треба лягати на спину і дивитися на падаючу бомбу, а коли стане зрозуміло, куди вона цілить – тоді й тікаєш. От і вся наука, і так – у всьому. Вип'ємо за твою науку, що зберегла не одному мені життя і - за життя після війни! Ох, і заживемо, не згірш оцих німців.

Майор обвів кімнату рукою, випив і не скривившись, почав ділитися своїми бажаннями:

- А до своїх як хочеться! Від дружини день і ніч не відходитиму. А ще - працювати хочеться так, що мене аж розпирає від бажання кохати і працювати. Здається, що ніколи не налюблюся і не нароблюся...Подарунків додому відвезу, ото радості буде!, - і він замовк, посміхаючись своїм мріям.

Тоді всі фронтовики уявляли картини мирного життя, мріяли і навіть вірили, що життя після війни буде зовсім іншим! Вірили, що за горе і перенесені народом страждання і незліченні та не пораховані жертви, життя повернеться до них обличчям, наповниться спокоєм і добробутом.

Радянські солдати, як і всі вивезені німцями з Радянського Союзу люди, бачили, як жила Європа навіть у війну. Це було інше життя, інша культура, але найбільше їх вразило те, що Європа не голодувала! Звичайно, дісталось і їм, але в німецьких містах і селах були дороги, електрика, добротні будинки, пошта, телефон, гарний одяг, магазини торгували продуктами. Все було разюче не схоже на життя в Радянській Батьківщині, яке вони знали самі і про що їм писали рідні.

Німецька пошта і у війну працювала, як годинник. Тому листи з Німеччини отримували навіть на окупованих територіях і відповідали на них аж до самого звільнення і відновлення радянської влади. Німецькі раби, яким теж було непереливки на чужині, дізнавалися з листів, що німці в окупації дозволяли українцям господарювати, заводити хазяйство і худобу. І хоч окупантів не любили, бо як влада, вони були жорстокими, але і колгоспного голоду і поневолення теж не було. Лише на фронті, завдяки цензурі, про це не знали...

Проте наші червоноармійці вже в Німеччині дізналися, попри те, що "польова" пошта приносила їм лише цензуровані листи, що після звільнення села від німців, радянські фінінспектори забирали в господарів худобу і коней в рахунок податків за... роки окупації, а в українських селах почався звичний недоїд.

Все це нашим солдатам було образливо і незрозуміло, але політруки казали, що так потрібно, бо “все для фронту і перемоги”. Тому мовчали, а потім - дуже вже хотілося забути, як страшний сон, все погане і недоладне, але не можна стерти з пам'яті людської люту несправедливість, якої зазнало українське селянство і це не якісь віддалені в часі покоління, а ось вони самі чи їхні рідні. Тому багато людей сподівалося на кардинальні зміни, на краще життя після війни, але багато хто і сумнівався, знаючи, що від радянської влади нічого доброго чекати не доводилося.

Степанович пильно подивився на співрозмовників, важко зітхнув і несподівано, ніби наважився на щось незвичайне, вдарив рукою по коліну:

- Звичайно, ваші слова та до бога, а як по мені, то аби не стало ще гірше. У нас рядовий був, його убило в 44-му, плакав, що його матір, наші-ж, з донського кавалерійського корпусу, зполосували нагайкою, бо вона була в окупації, ще й “німецькою підстилкою” називали. Звільнили, називається, - рядовий прокашляв горло, щоб приховати хвилювання, - але це минеться. Погано інше, ви ж самі бачили, що в наших селах усе розтрощене і спалене, а розгрібати хто буде? Народ, як завжди. Знаємо, бачили. Вже зараз голодні баби та діти в колгоспах на коровах орють та ще і за “палички” - безплатно! Хто їх там годує? Ніхто! А на роботу спробуй не вийди – бригадири виженуть, ніхто і не запитає, чи їв що, чи пив, чи не хворий? А ми он цивільних німців кашею з тушонкою кожного дня годуємо, тільки на них польові кухні і працюють: «Данке шон, данке шон» - передражнив він жінок з німецької черги, які щодня збиралися біля армійських польових кухонь за безплатними обідами.

Підполковник від несподіванки закашлявся:

- Ну, ти, той...Не той...Ми хоча і свої, за одним столом сидимо і все таке, але ти, все –таки, обережніше, стіни теж мають вуха, та і війна ж, все-таки. Кому зараз легко?

Приходько помітно зблід, витер спітніле обличчя хусткою, коротко зітхнув, але продовжив:

- Я, коли ми з американцями на Ельбі зустрілися, балакав з одним, він по-нашому знає, його батьки з Полтавщини давно туди виїхали. Так він каже, що в них людям, які залишилися під час війни на землі, і не лише фермерам, а всім, хто працює на оборону, уряд всіляко допомагає - техніку дає, посівне, поросят-курчат, щоб вирощували. І люди там не голодують, як наші. Ще і свята їм влаштовують з танцями, роздають святкові пайки, бо людям потрібна розрядка. На випадок нестачі надрукували різні інструкції і вчать, як готувати забуті страви, пекти хліб, варити мило, як будувати і сіяти, чи як вирощувати хоча б і рибу в ставочках або бджіл чи кролів розводити – хазяйнувати, одним словом. І не на коровах орють, а мотоплуги маленькі для фермерів почали виробляти, і косарки, і комбайни. І діти не «за так» у фермера, куркуля по-нашому, працюють, а за гроші, і не цілісінький день, як

наші, і не голодні, босі й голі. А у нас, що війна, що мир – однаково знущаються з людей. Що німці, що свої. Німці палили села, як відступали, і ми так само. Люди живуть на згарищах, а хоч хто подумав, що їм треба допомогти житлом, цеглою чи лісом?

Тепер не витримав майор:

- Ти, дійсно, того. Не забалакуйся, а то знаєш, що за такі балачки буває?

Всі замовкли, стало чутно, як на вулиці вітер менетеляє шматком зім'ятої ринви на даху. Офіцери сиділи, втупившись у підлогу і сердито, важко соплю. Степанович, збліднувши ще дужче, кілька секунд сидів мовчки, а потім раптом підвівся і підійшов до роялю:

- Та й правда, що це я? Видно, хильнув зайвого. Старий стаю. А можна, я краще заграю?

Майор з підозрілим подивом подивився на нього примруженими очима.

Приходько ніяково посміхнувся:

- Давно, років з 30-ть не підходив до інструменту, ну, та нічого, вибачайте, якщо щось не так, - присів на стілець, підняв кришку над клавіатурою і почав пробувати награвати гами.

Офіцери перезирнулися, повернулися до роялю обличчями і запалили цигарки. Приходько взяв кілька невпевнених акордів і несподівано в кімнаті залунав «Полонез Огінського». Інколи солдат помилявся, брав не ту ноту, але чим далі, грав усе впевненіше і навіть натхненніше.

У мелодії полонезу бриніла прихована в звуках туга і біль за втраченим чи просто забутим. Слухачі не зводили з музиканта збуджених очей, вони просто залякли від несподіванки, а з цигарок піднімалися догори рівенькі цівки сивувато-прозорого диму.

З останнім акордом майор підійшов до ординарця, обняв і притиснув до грудей:

- Степановичу, ну це ..взагалі... ніколи б не повірив, якби не чув на власні вуха і не бачив на власні очі. Я ледь не заплакав.

Підполковник теж підійшов і подав зніяковілому рядовому руку, довго стискав, не знаючи, що сказати:

- Та ти... та ви...та я таку музику тільки по радіо і чув.

Він майже підбіг до столу, налив горілки і підніс музикантові:

- Випий, це тобі в подяку за музику. І ми вип'ємо. За тебе.

Приходько окинув поглядом кімнату, потім повільно випив горілку, дістав хусточку, витер губи і знову сів за рояль, а слухачі повернулися до столу. Степанович не дуже впевнено заграв українську пісню «Дивлюсь я на небо». Було видно, що він сумував за музикою, любив грати і хотів це робити як було колись, але пальці не завжди потрапляли на потрібне місце, він зупинявся і немовби намацуючи мелодію, кілька разів торкав клавіші, доки не потрапляв у потрібний ритм.

Не догравши пісні, Приходько встав:

- Давно не грав, навіть втопився. Ну, що, я піду? Дякую за хліб-сіль, вибачайте, якщо щось не так. Дозвольте йти?,- він знову став солдатом, готовим виконувати накази і служити офіцерам.

Майор кинувся до нього:

- Та ти що, образився? Забудь, як і ми забули. Ти нам такий подарунок зробив своєю грою, що мені аж лише тепер миром повіяло, раніше весь час щось тривожило, муляло, неначе чогось не вистачало,- майор, як і всі, не міг пояснити магію рідної пісні.

Дійсно, музика завжди впливає на нас не зрозумілим до кінця чином. Музика чи спів - це гармонія звуків і ритмів, інтонацій і тембрів, вона здатна міняти емоційний стан людини. Поети кажуть, що це грають душевні струни, а вчені – що це вібрації, звукові хвилі, так впливають на нервові клітини. Однаково, струни чи нерви, але офіцери потрапили під їхній вплив. Звичайно, вони чули музику по радіо, або на фронтових концертах, але це сприймалися як гасла, як додаток до полум'яних промов і закликів воювати, і більше ні про що не думати. Багато співів і музики було і серед солдатів, але уривками, і це сприймалося лише як розрядка в бойових буднях, про красу виконання не думалося – грає, і добре. Але коли воїни почали перелаштовувати своє світосприйняття на мирний лад, потрібна була інша мелодика, інший рівень виконання, водночас задушевний і спокійний, як мирне життя, те життя, яке їм уявлялося. Ось такий незвичний для солдата професійний рівень і відповідна мелодія розтривожили офіцерів, і вони хотіли ще раз пережити хвилю несподіваного емоційного піднесення.

- Та і роботи зібралось, - якимось невпевнено відповів солдат.

- Та облиш, яка робота? Нас же вивели на переформування, все іде, як має бути. Коли ж тобі і відпочивати, як не зараз? Сідай, сідай.

Підполковник знову розлив горілку, підняв свою кружку:

- Я, мабуть, до кінця днів тепер тільки за кінець війни і буду пити. А за що ще пити, як не за це? І хто оцінить, крім нас, крім тих, хто вижив і хто все бачив на власні очі?

Офіцери дивилися на рядового захопленими і люблячими поглядами трішки підпилих людей. Без слів черкнулися кружками і мовчки випили. Майор, уже не заїдаючи, звернувся до Приходька:

- Оце ти нас здивував. Ми скільки часу разом, а я про тебе, виходить, нічого і не знаю? Звідки це все в тебе? Ти ж простий солдат, а виходить, що не дуже і простий?

Приходько знітився:

- Ви про рояль? Так нас в свій час усьому добре вчили. І музиці теж.

Підполковник підозріло примружився:

- Де це вас так вчили?

Рядовий якось напружився, хвильку посидів і раптом підвівся, осмикнув гімнастерку і несподівано став неначе вищим і молодшим:

- Я, як це краще пояснити?, - він глибоко зітхнув і ошелешив, виструнчившись, при цьому хвацько клацнувши закаблуками, - До ваших послуг. Я колишній офіцер, ротмістр, випускник Єлисаветградського юнкерського кавалерійського училища. Воював ще в першу германську.

Від несподіванки офіцери зірвалися на ноги, ледь не поперевертавши крісла, і майже одночасно здивовано вигукнули:

- Як?!!

Степанович, якось враз заспокоївшись, неначе скинув величезний тягар з плечей, з ніяковою посмішкою розвів руками, мовляв, і сам не розумію, як таке могло трапитись?

Враз зблідлі офіцери схопилися за цигарки і коротко зиркаючи то один на одного, то на рядового, тремтячими руками запалювали сірники.

Нарешті, випустивши хмару диму, нервово, аж затинаючись, озвався підполковник:

- Це... щось таке, що і на вуха не натягнеш. Як же так? Що ж тепер буде?

Степанович винувато посміхнувся і втомлено присів на стілець:

- Та щось вже буде. Видно, я і справді добряче перебрав,- пробурмотів знічено солдат, але йому зразу ж стало соромно за хвилину слабкість і він посміхнувся, - А втім, втративши голову, за чубом не плачуть!

Майор якийсь час мовчки сидів, нерозуміюче дивлячись на свого ординарця, доки приходив до тями і повільно підбираючи слова промовив, перейшовши на "Ви":

- А я ж з Вами вів себе, як з простим солдатом, а воно - он воно що, - знову замовк і нарешті запитав про головне, що почало їм муляти з першої ж секунди після почутого, - А як же... особісти? А документи як?, - і розвів руками, потім почав п'ятірнею чухати потилицю, - Що ж нам тепер робити?

- Випити, - коротко буркнув підполковник і налив собі горілки, залпом ковтнув, витер рукою губи і почав міркувати вголос:

- Оце так історія. Тепер і ми вляпаємось, якщо щось не так. Значить, так. Треба, щоб ми не чули, а Ви нічого не казали. Розходимось. Погуляли, називається.

Офіцери почали розбирати свої портупеї, кашкети і планшети, уважно оглянули стіл, ніби сподіваючись побачити там щось заборонене, подивилися один на одного, потім на Степановича і вийшли з кімнати. Ординарець хвильку почекав, зітхнув їм услід і підійшовши до фортепіано, пройшовся пальцями по клавішах, послухав затихаючу мелодію і почав прибирати з столу посуд.

Вийшовши за двері, офіцери на ганку запалили цигарки. Підполковник нервово стенив плечима, глибоко затягнувся і не дивлячись на співрозмовника сказав, випускаючи дим:

- Ну, і що будемо робити? Ти, як знаєш, а мені ніяк не хочеться пропадати ні за цапову душу.

Майор вже опанував себе, лише автоматичним рухом розстебнув комірець кітеля, підсвідомо застебнутий по такій тривозі:

- А що може бути? Війні кінець. Скоро нас розформують. Степанович за віком іде в запас першим. Та і по всьому. Було та й нема.

Підполковник кинув недопалок цигарки під ноги і вже сердито кинув:

- Тобі добре казати, а відповідатиму я. І куди ти тільки дивився? Добре, я пішов.

Майор уважно, навіть підозріло подивився на товариша, але все-таки усміхнувся, хоча і не дуже веселою посмішкою:

- Куди? У контрозвідку?

Підполковник ображено махнув рукою, коротко сплюнув:

- Тьху ти, господи, - і відходячи, кинув, - Тобі все смішечки... Скаже ж таке.

Повернувшись аж увечері, майор не роздягаючись, ліг на шкіряний диван, звисивши ноги в хромових чоботях на підлогу. За вікном поночіло, на блимаючі вогники трьох свічок у старовинному канделябрі почали злітатися комахи. Майор запалив цигарку і довго лежав, струшуючи попіл на підлогу, поглядаючи, як метелики час від часу влітають у вогонь. Тоді в тиші кімнати було чутно, як згораючи, тріщать їхні крильця, від чого полум'я злякано мерехтіло, а метелики червоними іскрами зникали в темряві за світлоколом.

У двері постукали, зайшов Приходько, оглянув напівтемну кімнату, зупинив погляд на дивані, тихенько кашлянув:

- Не спите, товаришу майор?

Той підвівся і сів:

- Та ні, заходьте, Степановичу.

- Може чогось принести, пора вечеряти?

Майор встав і підійшов до вікна, за яким небо ще світилося останнім призахідним світлом, але в саду вже було майже темно, потім повернувся до столу:

- Та, ні, нічого не треба. Так сьогодні пообідали, що й ну. Хіба чаю напитись, а то сушить, як кота після хрущів, - він жартом дав зрозуміти рядовому, що боятися нічого, офіцери зрозуміли все правильно.

Ординарець мовчки відкозиряв і вийшов. Майор усміхнувся і вкотре здивовано похитав головою, бо від почутого зранку був під враженням цілий день, і почав роздягатися. Невдовзі Степанович приніс чай, майор сів за стіл у спідній білій сорочці і галіфе, довго крутив в долонях порцелянову чашку, роздивляючись малюнок. Пар від окропу піднімався вгору і недовзі, ніби туманом, заповонив усю кімнату.

У Єлисаветграді такого ще не було! Відтоді, як серед козацьких зимівників і хуторів, що поховалися в глибоких балках місцевих річок, на високому березі Інгулу почали насипати вали фортеці, а поблизу і на протилежному березі виникли вулиці нового міста, воно довго залишалося великим селом, де і в центрі будинки накривали соломною. Лише на переламі століть місто почало стрімко розвиватися завдяки промисловості. Це був викликаний часом і економічними умовами процес, який тим скоріше рухався, чим йому менше заважала влада. Тому в місті, яке до того славалося борошном і млинами, за якихось пару десятків років виникло багато невеликих майстерень, які з часом вирости в заводи Яскульського, Бургарда, Кличка та Ельворті. Вони спеціалізувалися на виробництві сільськогосподарського реманенту та машин для потреб хліборобського краю. Заводи приводили в місто гроші, на які почалося будівництво і розвивалася торгівля.

Тут, навіть попереду багатьох великих міст імперії, пустили трамвай і провели водогін, центральну вулицю та її тротуари і площу біля театру освітлювали електричні ліхтарі, хоча інші вулиці і окраїни ще ховалися в темряві і тонули в багнюці чи в пилюці – по погоді. За вміння і хист, місцевого архітектора Лішневського запросили аж в Петербург, але тут залишився Яків Павученко, який надавав будинкам неповторний шарм. Головні вулиці красою і вишуканістю будівель кидали виклик і столицям, зате окраїни ховалися в густих садках і губилися в левадах, через що мешканці вважали себе більше селянами, але поскільки більшість їх працювали на заводах, то і міським життям здивувати їх було важко. Та і для них ця подія, про яку гуділо все місто, була незвичною.

Одного квітневого дня робітники Єлисаветградського заводу сівалок «Ельворті» ще зранку збиралися біля недавно збудованого клубу підприємства, неподалік двоповерхового особняка родини Роберта Ельворті, який звели прямісінько біля заводських воріт. Повз нього вгору тягнулася з міста мощена дорога і зникала в темряві складеної з бутового каменю височенної арки під залізничною колією, якою ельвортівські сівалки відправлялися по всій імперії або і за кордон.

Святково одягнені працівники заводу йшли цілими родинами – з дружинами і дітьми, навіть з старими бабами і дідами, бо і подія була небуденна - закладали заводську слободу для працівників.

Всі, як один, вусаті чоловіки в святковому одязі - піджаках, білих вишитих сорочках та штанях, заправлених у чоботи, статечно віталися один з одним, старіші навіть обіймаються, радіючи зустрічі з давніми знайомими. Робітники, зустрівши когось з керівництва, одягненого в формені інженерські кітелі та білі кашкети, знімали картузи і кланялися. Галасливі зазвичай жінки, одягнені як по-городському, тобто в довгих сукнях або спідницях і накидках, так і в український одяг – вишиті сорочки, знімаючи трималися трохи осторонь.

З яток навколо клубу вже шуміла торгівля пивом, солодощами і закусками. Люди поки-що обережно, ніби прицінюються, пригощаються, але атмосфера події бере своє і незабаром стає веселіше і гамірніше, частіше лунає сміх, святкового настрою додавав і заводський духовий оркестр, який виблискував на сонці полірованими мідними трубами.

Ще зранку хвилювався і заводський майстер Григорій Лисенко, хоча і сам зрозуміти не міг – бо чого він там не бачив? Його ще кілька днів тому охопила радість, коли дізнався, що теж потрапив у число щасливчиків, але рідним не казав – нехай уже збудеться, щоб не наврочити. Зараз він з дочкою Ольгою, одягненою в коричневу гімназичну сукню і білий фартух, з заплетеними косами в білих стрічках, проходив уздовж заводського цеху і аж тут вирішив сказати, для чого взяв її з собою на заводські збори. Батько не без гордощів показує рукою на високі гратчасті цехові вікна, з яких чувся стукіт і гуркіт працюючих машин, м'яко пахло машинним маслом і гарячим металом:

- Бачиш, доню, яка краса? Отут я і працюю.

Ольга здивовано і захоплено роззирається навколо, дивлячись не так на цехи, як на святковий натовп, бо бувала на заводі не раз, коли носила батькові обід – так вони економили на їдальні, збирали гроші на нову хату поближче до заводу:

- Таточку, та тут же можна заблукати! Скільки людей!

Батько поблажливо всміхнувся в закручені вуса, думаючи, що дочка його слухає:

- І я так думав, коли мене вперше привели сюди учнем токаря, а тепер - я майстер цеху. О!, - гордовито підняв угору пальця, - Так що, знаю всіх і все. За скільки років довелося скуштувати різного хліба, аякже. Ельворті даремно гроші не платять. Он вони, на ганку стоять, бачиш?

Дочка слухала не уважно, їй хотілося швидше на свято, яке все дужче вирувало в звуках і різнобарвності натовпу, тому відповіла не зовсім до ладу, взяла його за руку і зітхнула:

- Знаю, тату, тобі важко.

Батько махнув зневажливо рукою:

- Як знаєш, що робити, то не важко. Та і звик вже. Зате ж і ти навчаєшся в гімназії, як дворянка.

Лисенко вклонився зустрічному робітникові, а дочці сказав:

- Як працюєш на совість, то і маєш. Ось хазяїн і мені надав ділянку в заводській слободі, - він показав рукою вдалину, за цехи і залізничний насип, де над горизонтом урочисто клубочилися білі хмари, - Там, на горі, і буде наш новий будинок. З садом. А як же! Акціонери нам і будівельні матеріали видають безплатно. Будемо тепер будуватися і жити на Новомиколаївці. І мені до заводу близько, і тобі до гімназії теж рукою подати.

Коли люди зайняли всю площу перед заводськими воротами, на споруджений для такого випадку уквітчаний дерев'яний поміст піднявся високий, худий шотландець Роберт Ельворті зі своїми п'ятьма дітьми, старшими племінниками і конторщиками. З нагоди урочистостей вони були одягнені в світлі строгі костюми, білі сорочки з метеликами, на головах - модні на той час солом'яні капелюхи або європейські кепі. Сонце підбилося вже височенько, ставало спекотно.

Роберт оглянув заповнену людьми площу і шанобливим нахилом сивої, з лисиною голови запросив до слова батюшку, золоті ризи якого, аж горіли проти вранішнього сонця:

- Пора. Починайте з Богом.

Довговолосий, блідий батюшка провів рукою по бороді і несподіваним для худого тіла басом прочитав коротку молитву, перехрестив натовп і відійшов убік, звільняючи місце головному акціонеру. Той уклонився народу, витер білою хусточкою губи і схвильовано звернувся до людей:

- Друзі! Ми зібралися ось з якого приводу. Ми вдячні вам за роботу. Ви гарно працюєте на найкращому в Росії заводі сівалок. Це дає змогу отримувати вам достойну заробітну плату, але цього мало, ми хочемо, щоб ви жили ще краще. Тому рада акціонерів вирішила допомогти робітникам і службовцям збудувати власне житло поблизу заводу, заснувати нашу, ельвортівську робітничу слободу, бо багато з вас до цих пір живуть або в землянках на Кузнях, або далеко на околицях. Ми подали прохання і міська Дума виділила нашому акціонерному товариству двісті ділянок для будівництва житла неподалік заводу. Цей новий район буде називатися на честь нашого людинолюбивого імператора, який зовсім недавно відвідував Єлисаветград і ми з вами мали честь ознайомити царську родину з нашим заводом. Скажу, що цар-батюшка залишився задоволеним і це ваша заслуга також. Окрім цього, акціонери вирішили забезпечити забудовників будматеріалами, щоб ви швидше могли справити новосілля. Там же буде збудовано школу і лікарню. Підходьте отримувати папери. З Богом!

Площа схвально загула, почувлися невпевнені оплески, бо людьми ніхто не керував, заводський народний хор затягнув «Многая літа», до столу вишикувалася черга нетерплячих. Роберт Ельворті і міський нотаріус підписували і вручали людям іменні документи на право власності на земельні ділянки. Хтось на радощах піднімав документ з цупкого паперу над головою, хтось цілував «бомагу», хтось витирив очі, потім схвильовані робітники повертались до своїх родин, де кожен хотів потримати документ і навіть діти намагалися хоча б доторкнутися до гербового паперу, але батьки суворо цитькали, мовляв, не дитяча це справа. Тим часом музика лунала голосніше, з'явилася і горілка, без якої свято не вважалося святом. Люди

потроху ставали балакучішими, адже поговорити і порадіти було з чого – не кожного дня вам задарма діставалася ділянка і матеріали для будівництва!

Несподівано на помості, який давно спорожнів, з'явився чорнявий, верткий молодик і тремтячим від хвилювання голосом закричав, червоніючи від натуги:

- Товариші! Вас намагаються купити! Не піддавайтесь на буржуйські подачки! Геть самодержавство!

Спочатку на площі запала німа тиша, яка поширювалася натовпом, як хвиля від кинутого у воду каменя, але в кінці площі ніхто нічого не чув, там тільки бачили, що спереду щось відбувалося, тому перепитували один одного і злякано поглядали чомусь на небо. Коли дійшло, про що йдеться, почали боятися, що хтось хоче одбирати видані щойно папери на ділянки, люди обурено загули, ніби джмелі у темному погребі – грізно і важко, до промовця крізь натовп кинувся городовий, але його випередили робітники, які стояли ближче і самі полізли хапати агітатора. Зчинилася штовханина, кожен намагався схопити чи вдарити хлопця, а той щось продовжував вигукувати вже закривавленими губами, намагаючись вирватися з рук розлючених ельвортівців. Нарешті, до нього дісталися городові в білих кітелях та кашкетах і повели арештованого через натовп, захищаючи парубка від ударів, весь час вигукуючи: «Розійдись!».

Роберт Ельворті болісно скривився і хитав головою, запитуючи тих, хто стояв поряд:

- За що вони так? Це ж несправедливо. Я ж все для людей, а не для когось!

Батюшка перехрестив його, намагаючись заспокоїти:

- Нехай Ваші сили укріпить терпіння і дух допомоги, бо рука даючого угодна не тільки людям, але і Господу нашому.

Роберт гладив по головах своїх найменших дітей, які стривожено тулилися до батька, потім піднявся на поміст, дочекався тиші і знову звернувся до людей:

- Комусь дуже не хочеться, щоб ми жили і працювали краще. Не знаю, на що вони розраховують? Я не вважаю завод своїм. Так, ми його створили, але без вас він не став би таким, яким є сьогодні. Тому це наше, наше спільне добро, яке ми повинні захищати. Ми заробляємо самі і сплачуємо податки, на які розвивається Єлисаветград. Завод потрібно зберегти для всіх, але зробити це може лише справжній господар, власник. Нам самим це не під силу. Тому я хочу, щоб всі робітники мали право на свою частку акцій. Незабаром правління підготує документи. Ви будете такі ж акціонери і власники заводу, як і засновники. Нам треба працювати, а не бунтувати і страйкувати. Я знаю, як важко підняти таке виробництво, але також знаю, що зупинити його, зламати, втратити довіру покупців і ринки збуту - дуже легко. Бережіть наше добро і ваш добробут в ім'я наших дітей.

Люди вислухали з напруженою увагою, на знак згоди кивали мовчки головами, потім враз зашуміли, почали перегукуватися, збираючи рідню, щоб розходитися. Святковий настрій було зіпсовано.

До Роберта нахилився старший племінник, який працював управляючим:

- Яке нещастя, дядечку, яка чорна невдячність! У цій країні ніхто добра не цінує. Пам'ятаєш, що сталося на Путіловських і Обуховських заводах? Там теж акціонери допомагали робітникам, будували школи і лікарні, а чим закінчили? Страйки, виступи проти уряду і царя. Головний акціонер збанкрутував, отримав апоплексичний удар. І хто йому допоміг?! У цій країні добра не пам'ятають. Ніде і ніколи. Згадаєш мої слова.

Вони сумно подивилися один на одного, але Роберт заспокійливо поплескав племінника по плечу:

- Більше оптимізму. Ти ж добре знаєш, що людей потрібно вчити. І як жити, і як працювати. Ми задумали реконструкцію виробництва, ти ж сам був в Європі, укладав угоди. Он яке сучасне обладнання іде до нас, а хто на ньому буде працювати, як не оці люди та їхні діти? Дасть бог, впораємось. Та й Малоросія – не Росія. Тут люди працюваті і совісні, не те, що там, взяти хоча б і наші заводи у Великоросії.

Поки вони розмовляли, натовп розтанув, бо люди пішли вгору по дорозі під залізничною аркою на поле, яке вже було розбите на ділянки, позначені кілочками.

Серед цього пустиря, вже поділеного слабенькими стежками на майбутні вулиці, Лисенки знайшли дерев'яну табличку зі своїм прізвищем і номером. Звідси, з гори, було добре видно заводи, Кузні, потім весь втоплений в садках Єлисаветград, з його церквами, водонапірною вежею і дахами казарм кавалерійського училища, а з іншого боку виднілися хати села Лелеківки. Ольга, розчарована виглядом пустопорожнього місця, мовчала. Батько розуміюче усміхнувся, однією рукою обійняв її за плечі, а другою - показав на поле:

- Не чекала...Думала, що тут вже хороми стоять? Нічого, очі бояться, а руки роблять. Це зараз тут пустка, але потроху збудуємо хату, і не просто – а городську! Он уже і ліс почали підвозити, і цеглу, бачиш? Зберемо толоку, люди допоможуть та і самі будемо допомагати сусідам. Все зробимо, не боги горшки ліплять, та і не безрукі ми, правда ж ?, - він зазирнув дочці в очі і зітхнув:

- Аби лише завод працював. Хто б ми були, без цієї роботи? А оці песиголовці, - він махнув рукою у бік міста, - бач, чого хочуть? І брат твій, пришелепуватий, туди ж, книжечки читає, вештається десь поночі, а працювати – не змусиш, он і з училища виперли. Вже і урядник на завод приходив. Біда, та й годі.

Ольга тривожно озирнулася і зітхнула:

- Він зовсім іншим став, відколи зійшовся з цими городськими жевжиками. Все в них якісь справи, якісь таємниці, все перешіптуються, метушаться і брата за собою тягають. І де тільки гроші беруть? Павлушка вже по-нашому і балакати не хоче.

3

Коли все стихло, а небо затягнулося полуденними хмарами, неподалік огорожі ажурної Петропавлівської церкви біля Лелеківського кладовища зібралось кілька чоловік. Лобатий молодик, років тридцяти з пишною неслухняною, ніби дротяною шевелюрою і борідкою, в пенсне, біля якого неначе зібралися в пучку і губи, і ніс, і очі, щось переконливо шепотів парубкам, які весь час озиралися. Потім звернувся до Павла, меткого хлопця у старих чоботях, сірій сорочці й чорному картузі з лакованим колись дашком, з-під якого вибивався русявий чуб:

- Неприємно, але - переживемо, подумаєш, носа комусь розквасили. Це всього-на- всього, просто смішний епізод в нашій боротьбі. Не бійся і до останнього вір в революцію. Я знаю, що кажу. Зараз я їду в Бобринець чи й ще далі, може й знову за кордон, бо зараз почнуться облави звідси і аж до Одеси чи Петербурга, тому треба десь перечекати. Ви теж, поки що, не висовуйтеся, пересидіть якийсь час хоч на хуторах за Завадівкою. Чув, Павле? Але май на увазі, що гав ловити теж не треба. Як усе заспокоїться, виходь у місто, крутись на базарах, заходь у пивні та заводь побільше знайомств з робітниками елісаветградських заводів чи майстерень, особливо з ельвортівськими, це дуже важливо. Будеш дізнаватися, кого вигнали з роботи хоча б і за п'ятику, підтримуй градус, шукай невдоволених серед робітників, а такі завжди є. Така людська погана натура.

Хлопець несміливо запитав:

- Товаришу Лев, ой, вибачте, товаришу Янівський, все зроблю, як скажете. Тільки ж на пивну треба грошей, а мені батько вже давно не дає, та і працювати мені ніколи.

Янівський посміхнувся, зблиснувши скельцями золотого пенсне:

- Без грошей, особливо коли вони потрібні, погано, як каже мій батько, але це дрібниці. Грошей не шкодуй, ми допоможемо і грішми, і літературою. Та і товстосумів елісаветградських можна потрясти. Он на Кавказі наші товариші такі екси влаштовують! Банки беруть, поштові карети захоплюють, тому і вам би якогось місцевого крамаря притиснути, щоб дістати гроші на революцію. Нехай Ельворті не думають, що дали людям землю та акції і вже купили робітників. А ми пообіцяємо їм більше. Ми пообіцяємо робітникам все! Тоді і побачимо, чия візьме.

Потім махнув хлопцям, щоб розходилися і сердито звернувся до інтелігентного молодого чоловіка з тонкими рисами обличчя:

- Ну, що, товаришу Зіна, а чи не скажете, який ідіот вам наплів, щоб ми аж з Петербурга їхали сюди робити революцію, бо робітники вже підготовлені? Добре, що хоча б не поперлися на трибуну та паспорти свої не засвітили. Тепер будемо думати, що робити далі? У вас є де пересидіти пару-трійку днів тут, у місті, бо зараз мене і в Янівці стерегти будуть?, - той мовчки кивнув головою.

Вони вдвох сіли в прольотку, яка чекала неподалік, насунули капелюхи на очі і поїхали далі від заводських цехів.

Спочатку проїхали повз церкву і кавалерійський плац, обсаджений ще безлистими акаціями, потім тряслися бруківкою поряд з трамвайними коліями вздовж довгої, триповерхової, червоної цегли казарми юнкерського училища, яку в місті називали палацом і Зимового театру з чотирьма білими колонами на вході. Візок проторохтів по Дворцовій під вікнами електричного кінотеатру, ресторану, в якому службовці мили величезні вікна, аптеки, комерційного банку і проїхавши повз бульвар перед міською Думою, звернули біля готелю Південний вправо, на Велику Перспективну.

Пасажири не без захоплення і деяких гордощів, (бо земляки – ж!) поглядали на гарні Єлисаветградські будинки, замилювалися новою телеграфно-поштовою конторою навпроти приземкуватого, як перепічка, Успенського собору, потім Пасажем з його округлими вітражами першого і другого поверхів, а далі і величним будинком Заславського на березі річки. Майже всі будинки на головній вулиці міста були двоповерховими і архітектурно довершеними, що надавало місту столичного вигляду. Переїхавши майже пересохлий Інгул по Великому мосту і залишивши справа Грецьку церкву класичного стилю, з колонами і двома не однаковими дзвіницями, звернули на Верхнє-Пермську, яка десь далі переходила в Бобринецький шлях.

Біля двоповерхового палацу Сколова –Бородкіна з широкими парадними сходами, в якому тепер перебував Окружний суд, візник раптом зупинився і заходився біля колеса, яке не витримало стрибання по трамвайних коліях. Лев непомітно помахав вікнам суду кулаком:

- Ще побачите, що буде! Не тільки ваш паскудний Єлисаветград і цю провінцію перевернемо догори дном, а і до самого царя доберемося. Він рвучко повернувся до Зіни:

- Треба брати все! В Європі такої середньовічної нерівності давно немає, як на цій клятій Батьківщині. Визначили нам для життя оці занюхані містечка, зробили зону осілості, то ми їм і покажемо - незабаром самі позбудуться всього! Сам бачиш, що англійцям в Росії можна жити де завгодно, хоч в Єлисаветграді, хоч в Омську, а нам – хоч хрестись. Нічого, скоро вони самі будуть жити в зоні осілості, а не ми. Ми ще повернемося і ми будемо над вами, а не ви над нами!

Зіна захоплено кивав головою, сміявся і стискав кулаки.

Раптом до їхньої прольотки почав наближатися підозрілий рудий суб'єкт у казенного типу сюртуку і чорному капелюсі. Він теж щойно під'їхав, але чомусь залишив свого візника біля церкви. Лев швидко озирнувся і подивився на супутника, мовляв що робити? Той тихенько скомандував візникові:

- Сідай уже... Пішов... Спочатку помалу, а потім наддаси. Цей дурень, філер, надумав нас вислідити пішадрала. Поки він знайде свого візника, ми вже завернемо на Михайлівський міст, а там – за річкою і базаром - шукай вітра в полі.

Прольотка втікачів рушила. Філер кинувся за ними, потім повернувся до церкви, але його візника вже не було. Таємний співробітник поліції аж закрутився на місці, не знаючи, що робити. Втікачі, сміючись, озиралися на нього, доки швидко мчали вулицею вздовж трамвайної колії зліва і магазинів справа, потім завернули за ріг трамвайного депо і виїхали на міст.

Зразу за мостом, проїжджаючи повз винний завод Долинського з високими і вузькими готичними вікнами, а майже навпроти - довгий одноповерховий будинок, з великим двором на берег, Зіна відкинувся на спинку сидіння, заховавшись за відкидним верхом прольотки:

- Тут мої батьки живуть, щоб часом не побачили.

Яновський зацікавлено озирнувся на будинок побратима, і побачивши садок аж до річки, пожартував:

- Все, як у найращих мріях простолюдинів – щоб город до річки.

Через хвилину, прольотка, здіймаючи ядучу куряву і скажений собачий гавкіт, зникла в вузьких вуличках, забудованих маленькими будинками, схованими за високими парканами і садками.

Згодом коні перейшли на повільний крок, піднімаючись вгору по міській вулиці, де будинки ніби вихвалялися один перед одним архітектурою і оздобленням фасадів. Розважений пригодою, Лев весело звернувся до сусіда:

- Ну, що, товаришу Зіно, довго ще?

Той показав на двоповерховий цегляний будинок:

- Та вже приїхали.

Над сходами, під бляшаним дашком з кованими літерами, які підтримували всю конструкцію і позначали ініціали господаря чи власника, висів ледь помітний червоний ліхтар. Лев здивовано подивився на товариша:

- Та ти що, зовсім здурів? Куди ти мене привіз? Це ж бордель!

- Ну то й що? Спокійно, все в порядку. Навпаки, ми тут будемо в абсолютній безпеці. Тут всі свої. Поліція сюди і не подумає заявитися, а якщо урядник і приходить, то в батька з ним свої справи.

- У батька? Це, що, ваш будинок?

Зіна спочатку знітився:

- Ну, ви ж розумієте, комерція? Ми живемо біля річки, я ж показував, а це...так. Тобто, будинок наш, а оце все – ні. Власне, нам тут буде добре. Клієнти самі не хочуть, щоб дома чи на службі дізнались, де вони бувають, хіба ні? - Зіна засміявся, але швидко прикрив губастого рота долонею.

Лев уже з веселою цікавістю оглянув фасад:

- А втім, чому б і ні? Навіть цікаво. Зрештою, перші терористи-царевбиці в Москві взагалі збиралися в бандитському вертепі, який називався - «Пекло». Їх так і прозвали - "група з пекла". Зате і охранка туди – ні ногою.

4

Зіна пропустив товариша перед собою до передпокою, в який майже не проникало світло через товсті червоні портьєри на вікнах.

Огрядна чорнява дама, яка вийшла на дзвінок, злякано сплеснула руками:

- Гришо! Ой, Григорію Овсійовичу, звідки Ви? Так несподівано! А батько знає, що Ви приїхали?

Зіна заспокійливо замахав руками:

- Тихо, тихо. Не треба патетики. Ми тут в справах, батькові зараз зателефоную. Дайте нам ключі від генеральських покоїв.

Молоді чоловіки піднялися на другий поверх, слухаючи, як за дверима окремих кімнат лунала музика, жіночий сміх і п'яні чоловічі голоси. Через прочинені двері однієї з кімнат побачили, що на ліжку сидить оголена жінка з цигаркою в червоних губах. Немолодий лисий чоловічок злякано натягнув на голову ковдру. Повія зневажливо посміхнулася і проспівала:

- Кавалєри, заходьте! Не бійтеся, я не кусаюсь.

Не зупиняючись, Зіна мовчки причинив двері невихованої нахаби і пройшов до кінця коридору, відімкнув ключем замок і друзі зайшли в кімнату. Там на них чекали широке ліжко, шкіряний диван, величезне дзеркало, стіл, кілька м'яких стільців. Посеред кімнати стояла ширма для переодягання, стіни прикрашали пікантні картини з оголеними жінками, а зі стелі звисала електрична лампа під зеленим шовковим абажуром. Гостя просто здивувало те, що на окремій конторці стояв телефонний апарат: «Це ж треба»!

Зіна почувався господарем, тому театральню обвів рукою помешкання:

- Це кімната для шанованих гостей, тут навіть ватерклозет з умивальником є, так що виходити в коридор не обов'язково. Їжу і напої з буфету можна замовити по телефону, а поки що закусимо, чим бог послав. Прошу.

Він показав на сервований стіл, з чого виходило, що кімната будь-якої миті була готова до прийому гостей, бо навіть випадкових відвідувачів чекали пляшки з вином, в'ялена риба, чорна ікра, свіжі фрукти і солодощі. Лев задоволено все оглянув, потер долоні, взяв пляшку вина і посміхнувся:

- Чудово, чудово. І правда, треба підкріпитися, а то після цих пригод щось зголоднів. Цікаво, де зараз наш філер, мабуть вже охляв, бідолаха, виглядаючи нас десь на базарі?

Друзі зняли піджаки і вмившись після вуличної пилюки, сіли за стіл, налили і підняли келихи з вином, а Лев проголосив тост:

- Ну, що, товаришу Зіно, вип'ємо за перемогу революції?

Зіна, так незвично звали цього гарненького молодика, почаркувався:

- З величезним задоволенням, товаришу Лев. За нашу перемогу.

Йому подобалося життя революціонера, бо останні роки він здебільшого жив за кордоном, писав теоретичні статті, перекладав європейську пресу для робітничих гуртків Росії, нестачі коштів не відчував, а якщо бував наїздами на батьківщині, як і цього разу, то теж займався організаторською роботою, відчував себе чиновником від революції, і навіть пишався цим. Він відчував, що має невидимий вплив на хід речей, про що майже ніхто не здогадувався. Від цього Зіна почав почуватися зверхньо до рядових виконавців і чекав від майбутнього ще більшого, якоїсь безмежної влади, досягнення якихось незвіданих вершин, про які і сам не здогадувався. Тому він і йшов за Левом, який мислив масштабно, для нього, окрім влади не існувало ні країн, ні національностей. Весь світ був ареною задуманого ним і революційними філософами небаченого експерименту, але починати доводилося майже вдома, бо батьки жили в Янівці, біля Бобринця. Він знав, що для досягнення мети, потрібно заступити місце нинішньої еліти, а інструментом були народні маси чи окремі верстви населення, яких потрібно було змусити йти за вождями і робити те, що їм скажуть. Тому він так несподівано і нагодився до Єлисаветграда, що хтось повідомив про виникнення тут революційної ситуації, але з'ясувалося, що до неї тут, як до Києва рачки – Україна до революції була не готова. Це наводило на сумні роздуми, але після кількох келихів вина настрої помітно покращився. Лев, хитро примружившись, запитав:

- А от мені цікаво, ти частенько сюди навідувався?

Зіна хитрувато, якимось по лисячому, посміхнувся, ніби аж облизнувся:

- Та бувало. Зрідка, - він почервонів і опустил очі, - Самі розумієте, більше в справах.

Лев тямковито кивнув головою:

- Ми в маєтку батька в Янівці, це за Бобринцем, теж солонцювали з дівками, - він аж прицмокнув, - Ні, ти лише вслухайся, яке ж тільки смачне українське слово – солонцювати. Навіть єврейською так не скажеш, - Лев задоволено похитав головою, але продовжив, - Я ще гімназистом, коли приїздив з Одеси на канікули, навчився. Гукнеш її, скажеш, що батько з роботи вижене, якщо не прийде, от і приходили, а куди вони, дурні, дінуться? Або наобіцяєш такого, що вона і вірить, думає, що зразу ж і панночкою стане. Баб, скажу я, дурити найлегше, як і натовп. Я цього меду скуштував ще

гімназистом, але про це нікому ні слова, розумієш? Для всіх інших ми повинні бути чистими і цнотливими у всіх сенсах, - він приклав палець до губів.

Чоловіки засміялися і після чергового келиху вина Зіна осмілів:

- А може гукнемо дівчат? Для конспірації?

Лев розреготався:

- Ось, що означає справжній підпільник. Революцію без конспірації не роблять. Клич, тільки тихо. Серед нас не повинно бути навіть натяку на аморальність. Втім, революція, по своїй суті, завжди аморальна, бо заперечує будь-яку мораль. Але для нас - це лише питання тактики.

Зіна вибіг у коридор і невдовзі повернувся з двома дамами, одна з яких, пишногруда жінка років сорока, зразу по-материнськи пригорнула до свого бюста нижчого від неї Григорія і підштовхнула його в сусідню кімнату. Лев залишився з молодого дівчиною, яка помітивши нетерплячий погляд чоловіка, не зволікаючи, зняла з себе сукню і залишилася в пеньюарі з глибоким декольте:

- Ну, що, красунчик, погуляємо? Щось я Вас раніше не бачила. Зараз виправимо. А пригостіть-но даму вином.

Вже лежачи в ліжку, Лев з цікавістю дивився, як дівчина наливала в келихи вино. Вона запитала:

- Ви підніметесь, чи подати вино в ліжку?

- Давай в ліжку.

Повія пройшла по кімнаті і присіла на ліжку, Лев узяв у неї келих і запитав:

- Красуне, а скажи, чого це мого друга прозвали Зіною? Частенько він у вас буває?

Дівчина відсърбнула вина і перепитала:

- Хто, Зіна? Та він виріс тут. Один час у нас часто бували іноземці, німці чи що, приїздили на заводи? А він добре знав по-їхньому, то був при них ніби перекладачем. Заробляв.

- Ну, а Зіною? Чому це нашого Герша Зіною прозвали?

Повія солодко потягнулася, піднявши вгору зчеплені долоні:

- А-а, ви про це? Він ще хлопцем втюрився по самі вуха в оцю саму Зінку. Ото сміху було! Вона і зараз нівроку, а тоді за нею пів-міста упадало. Мене ще тут не було, дівчата розповідали. Він пробирався в комірчину біля її кімнати і підглядав через отвір у стіні, прикритий картиною, ну і... займався рукоблудством. Якось його за цим ділом застукала наша мадам і вмовила Зінку навчити коханню 13-ти річного Гришуню, щоб той не псував здоров'я. З тих пір він з нею завжди. Він, навіть коли навчався десь за кордоном, не забував про неї. Та він і зараз з нею.

Лев, піднявши брови, мотнув головою в бік сусідньої кімнати:

- Вона?

Повія ствердно тріпнула зачіскою і накинула халат. За дверима коротко верескнув чоловік, почувся жіночий сміх, відчинилися двері і до столу підійшла жінка, а за нею – розчервонілий і розкуйовджений коханець. Лев з усмішкою поглянув на багате жіноче декольте і перевів погляд на її любчика:

- То хто ж з вас Зіна, га?

Руда, задихана і розчервоніла повія залпом випила келих вина і пригорнула голову хлопця до свого оголеного плеча:

- Це мій Зіночка, а я - його мамочка.

Лев нахабно втупився в її пишний бюст:

- І чим хлопчисько міг спокусити таку пишну даму, хіба грішми?

Та голосно розреготалася:

- Що ви! В жодному разі. Він же такий гарненький був, та і мадам прохала за нього. Я і сама бачила, що він за мною підглядав, а якось ввечері він заліз на дерево і зазирає у моє вікно. Ну, я йому і показала, - вона підбила обома руками свої груди, - Він, бідолашний, так розгубився, що аж з дерева впав. Мені так стало його шкода і водночас смішно, що я привела хлопчика до себе, заспокоїла, дала погладити цицю, а потім і сама не втрималась, втішила. Він ледве не помер з першого разу. Зате до цих пір кохає мене посправжньому, не те, що гості, - погладила коханця по голові, - Правда, Зіночко?

Лев посміхнувся:

- Справді, історія. Ну, добре, дівчата, погуляли і досить на сьогодні. Нам треба з товаришем працювати. Ідіть собі.

5

Одягаючись, Лев ходив по кімнаті і міркував уголос:

- Будемо оцінювати ситуацію логічно, без інтелігентських рюмсань. Ось, товаришу Зіно, яка вимальовується картина. Революціонерів в Єлисаветграді не дуже люблять, навіть робітники місцевих заводів, які в більшості своїй вийшли з навколишніх українських сіл. Бачив, як завзято сьогодні вони нашого товариша лупцювали біля заводу Ельворті? Та і в революціонери наша місцева інтелігенція йде неохоче. Значить, треба зробити так, щоб тут здійнялася ще одна буря на півдні, як в 1881 році, коли погромили місцевих євреїв. Якщо вони не хочуть в революцію, ми їх туди заженемо. Як казали в Янівці - кури на весілля не хочуть, та їх несуть. Я знаю, що ти гарний організатор і здатен повернути для партії будь-яку аферу. Мені це ще Ленін казав. Він тебе цінує, а коли так, то і в тебе колись буде хлібне місце. Швидше за все, ми скоро звідси поїдемо робити великі справи і більше сюди не повернемось. Але на прощання потрібно залагодити розпочате. Я думаю, що колись ми будемо контролювати весь робітничий рух Європи, а може і

Америци, а це і величезні кошти, і велика сила. Просто треба добре попрацювати зараз.

Тому трішки згодом пошлеш когось до Павла і накажеш йому, нехай розвертає агітаційну діяльність. Нехай його люди розказують робітникам, що євреї хочуть забрати їхні ділянки, зупинити виробництво, щоб українці покинули завод, а вони б потім влаштувалися замість них. Треба організувати випуск листівок про те, що Ельворті експлуататори, що вони дурять робітників, що мало платять. Через це завод Ельворті, а також інші Єлисаветградські заводи, потрібно експропріювати, щоб віддати народу. Нехай розкидають листівки на заводі і в місті, а після зміни чи в вихідний нехай в пивних та шинках підсідають до п'яних робітників і накручують - агітують кинути роботу і оголосити страйк.

Зіна сумнівався і хитав головою:

- Та хто ж у це повірить, їм же платять так, що багато робітників наймають кухарок і прислугу?

Лев зупинився, склав руки на грудях і зверхньо посміхнувся, блиснувши пенсне:

- А хто казав, що треба вірити? Я переконався, що на мітингу можеш говорити правильні і розумні промови, але тобі не повірять і за тобою маси не підуть. Якось в Бобринці я шість годин підряд виступав на ринку з даху батькової крамниці перед тисячним натовпом. Правдою і розумом я їх не взяв, а потім як почав каламутити, як почав насідати, то вони і повірили, і таке завершилося, що й ну. Правда, при цьому розгромили і батьковий млин та крамниці, але то таке. Тоді я зрозумів, що можна втратити щось своє, щоб потім здобути набагато більше - всю Росію!, - він перевів подих і продовжив, - Тому агітатор повинен брехати! Брехати щиро і натхненно! Ти повинен переконати, що наші противники - найогидніші в світі люди! Ворога треба принизити так, щоб його почали зневажати і ненавидіти. Якщо ворог сильний - кажи, що він слабкий. Якщо ворог розумний - кажи, що він дурний. Якщо ворог чесний - кажи, що він брехун. Якщо ворог віруючий - кажи, що він єретик. Якщо ворог талановитий - кажи, що він нездара. Звинувачуй ворогів у всьому, в чому тільки можна, але при цьому обіцяй натовпу все на світі, хоч і манну небесну, і тисни на інстинкти. Народ, як баба, він думає серцем. От ти і повинен казати не так, щоб він думав, а так, щоб у нього від люті кришилися зуби і закипала кров. Є формула люті, от нею і потрібно користуватися. Масовий гнів, як етап у розвитку суспільства, теж має циклічність, яка піддається управлінню і спрямуванню. Завдання агітатора не в тому, щоб розповідати, як погано живеться, а переконати, що погано живеться! Ось найвища майстерність пропаганди! А для цього найкраще підходить брехня і нахабність!

Лев так запалився власною лекцією, що став схожим на оратора, він перейшов на крик і кожне слово супроводжував енергійними помахами стиснутих кулаків:

- Бреши, що євреї вбивають українських хлопчиків на мацу, бреши, що сам Ельворті ґвалтує робітниць і їхніх дітей. Бреши, що хазяї не доплачують робітникам, бреши, що завтра в них будуть не лише заробітна плата, але і всі гроші капіталістів, і всі їхні маєтки. А коли народ зненавидить, тоді з нього, хоч мотузки сукай. Для революції найгірша брехня корисніша, ніж найкраща правда, - Лев зупинився біля вікна, обережно виглянув, відхиливши штору, і продовжив тихіше, - І краща. А ще вигадуй прізвиська, принижуй, це теж працює. Я в Одесі обізвав опонента політичною повією і що ти думаєш? З тих пір його вже ніхто не слухав. Отак-то.

Лев нарешті заспокоївся, сів за стіл і вже спокійним голосом почав давати вказівки:

- Тепер про головне. Почнемо робити революцію з іншого боку. Народ треба до неї привчати, привчати не боятися поліції, крові і рішучих вчинків. Пошли когось, щоб Павла ввечері привели до мене, тільки не сюди, а десь у двір. Я йому дам пару адрес босяків, вони знають, що робити. Трішки дістанеться і нашим агітаторам. Синиця теж добро робить, та коту попадається. Нічого, нехай постраждають трішки за святу справу. А потім потрібно зробити так, щоб робітники пішли громити крамарів. Пообіцяємо їм все єврейське щастя, та і селян з базару треба звабити крамом і пообіцяти їм віддати всю панську землю. Землю – селянам, фабрики – робітникам, бідним – палаци і багатство! А коли крамарів пощипають, ми скажемо, що нещасних євреїв били царські посіпаки і робітники, а ми, навпаки, їх захищаємо. Скажемо, що Микола Кривавий ненавидить євреїв і намовляє на них чорносотенців з робітників і селян, бо українці завжди ненавиділи бідних іудеїв. Нам треба, щоб євреї зненавиділи і українців, і владу, тоді вони і до нас у партію підуть охочіше. А там і робітників розхитаємо. Завдання - страйками зупинити чи порушити виробництво. Якщо заводи зупиняться – робітничий клас буде нашим! Не стане роботи – не буде за що годувати сім'ю, а це вже не жарти. Діти захочуть їсти і пити, і якнайшвидше. Голод - не тітка, зате який агітатор проти царя! Треба довести їх до такого стану, коли здається, що терпіти несила. А винні в усьому будуть капіталісти, чиновники, пани і цар, які не можуть керувати. Біля батькового млина дядьки часто казали, тільки я тоді не розумів, що нужда мовчати не вміє. Ось тобі класична революційна ситуація, яку потрібно створити. Як у шахах.

Зіна якось захоплено, і одночасно заздрісно дивився на старшого товариша і кивав головою, думаючи, що він сам міг до такого додуматися, але поки досить і того, що цей їхній найрозумніший партієць – його друг і товариш.

Єлисаветград вражав приїжджих не лише промисловістю, але і культурним життям. Чим багатше місто, тим охочіше приїздить зірки сцени чи літератори. Одночасно і місцеві мешканці відчували необхідність долучатися до культурних процесів, тому тут вистачало охочих відвідувати літературні чи концертні вечори, а театральні зірки з Єлисаветграду сяяли чи не на всю Європейську частину імперії.

Вечорами біля Єлисаветградського театру, як завжди гамірно і яскраво. За казарменного вигляду цегляний царський палац, а насправді – юнкерську казарму, який провінціали назвали палацом лише тому, що ансамбль будівель юнкерського училища нагадував їм куточок Петербурга, ховається травневе сонце. Останні промені фарбують пил від проїжджаючих вулицею екіпажів у рожевий колір. Серед гуляючої публіки своїм виглядом і вбранням вирізняються гімназистки і юнкери. І тоді молодь тягнулася до молоді, хоча вони робили вигляд, що не цікавляться нічим і ніким, але це про людське око. Насправді, хлопці і дівчата непомітно придивлялися одне до одного.

Зграйка панянок перед гранітною тумбою всі разом читають вголос афішу і вигукують, перебиваючи самі себе:

- Марія Заньковецька!
- Микола Садовський!
- Марко Кропивницький!
- Іван Карпенко – Карий!
- Панас Саксаганський!

Коли з афішею було покінчено, дівчата відійшли вбік, продовжуючи обговорювати акторів, але не забуваючи поглядати довкола. Ольга Лисенко, вбрана як і подруги в довгу, скромну біло-синю сукню, з волоссям, заплетеним у косу, перекинутою на груди, кілька разів помічає погляд високого молодого хлопця в кителі юнкера Єлисаветградського кавалерійського училища, який стоїть у компанії друзів. Вони з нього сміються, він соромиться і вдає з себе байдужого, але його підштовхують і він рішуче підходить до дівчат, вітається, нахиливши шанобливо голову:

- Доброго дня, шановні панянки. Ви теж на виставу?

Дівчата зашарілися, спідлоба поглядають одна на одну, сміються. Хлопець теж ніяковіє, але таки витискує з себе:

- Дозвольте відрекомендуватися. Я Олександр, а це мої друзі-студенти. Ми теж в театр, - він трішки осмілів і пильно глянув Ользі в очі, - А Ви любите театр? – особливо підкресливши звертання «Ви», бо його цікавила лише ця дівчина, і ніяка інша.

Вона засоромлено засміялася, бо з нею ще ніхто прилюдно не знайомився, хлопець зрозумів це по-своєму і вибачився:

- Здається, дурницю сказав, бо чого б ви тут були?

Ольга махнула рукою, мовляв, нічого:

- А хто ж в Єлисаветграді не любить наш театр і наших акторів? Вони і в Москві виступали, і в Петербурзі. Навіть у газетах про це писали.

З театру, після вистави, вони вийшли на освітлену електричними ліхтарями Двірцеву вже вдвох. Натоп публіки, наповнений сміхом і приглушеними голосами, розходився від театру.

Юнак запитав дозволу провести Ольгу додому:

- Вам далеко? Може на трамвай чи візника?, - вона ніяково погодилась, бо їй самій цього хотілося, а ще вечір здавався особливо чарівним, а ще чомусь хотілося дивитися на хлопця ще і ще:

- Можна, але давайте не на трамвай. Я недалеко живу, на Новомиколаївці.

- Я чув про це містечко. Це там, де Ельворті подарував робітникам землю і будматеріали? Ваш батько теж там працює?

Юнак чи не захотів йти повз довгі корпуси кавалерійського училища, а можливо, так вийшло випадково, але дорога молодих людей пролягла повз жіночу гімназію і Ольга розповідала хлопцю все, як давньому знайомому, перестрибуючи з теми на тему:

- Мій батько працює майстром на заводі Ельворті. Завод такий величезний! Батько недавно збудував будинок у робітничій слобідці і тепер ми живемо там. А ось і наша гімназія. Он вікна нашого класу. Пішли швидше, щоб класна дама не побачила, а то потім буде. Нам не можна ввечері бути на вулиці, та ще з..., - вона не договорила.

Так, розмовляючи, вони підійшли до заводського клубу, помилувались освітленим електрикою будинком Ельворті, потім минули прохідну і заводські ворота, а коли проходили під викладеною бутовим каменем аркою, нагорі, прямо над ними, прогуркотів паровий потяг, жбурляючи в нічне небо снопи яскравих іскор. Ользі стало лячно, але вона змовчала і вони пішли далі, піднімаючись по дорозі, яка пролягла між високими схилами балки.

Інколи Ольга непомітно скошувала очі на Олександра і постійно бачила звернутий на неї погляд хлопця.

Було видно, що вони подобалися одне одному, але їхні стосунки щойно почалися, тому обережними розмовами і поглядами вони лише шукали стежечки до сердець одне одного, але в їхніх головах було набагато більше думок і почуттів, ніж сказаних слів. Вони розмовляли так сторожко, немов ішли по крихкій кризі ще не зміцнілого кохання.

Нарешті, вийшли на гору. Перед ними розкинулась охайна слобідка. Справа стояла новенька двоповерхова школа і минувши її, Ольга і Олександр звернули в вулицю, забудовану новими одноповерховими будинками. Ольга зупинилась і неначе неохоче повідомила:

- Ну, ось, наш будинок. Дякую, що провели. Я піду, бо ще батько побачить.

Олександр щасливо зітхнув, ухопившись рукою за ще не фарбований паркан і подивився Ользі просто в очі:

- А можна я завтра Вас зустріну після уроків?

Вона збентежено, але вже довірливо, замахала руками:

- Ой! Ні-ні! Що Ви? Не можна, нас же всі побачать!, - Ольга мимоволі висловила свій найбільший страх і це був не страх перед побаченням, а навпаки. Про це вона ще не признавалася і собі, але вже хотілося бути з цим хлопцем довше, тому не поспішала відчиняти хвіртку.

- А давайте зустрінемося деінде в місті, там де можна? Не біля жіночої гімназії?, - хоч і невпевнено, але наполягав хлопець.

Він уже розумів науку залицяння, хоча був і новачком в амурних справах. Зате чув багато інструкцій від хвалькуватих гуляк-однокашників, що дівчат потрібно завойовувати рішучістю і наполегливістю. Звичайно, його думки не простягалися так далеко, куди заходили переможні реляції старших юнкерів, але наполегливість таки допомогла.

Ольга трішки подумала і зірвавши листок бузку з молоденького куща, майже погодилася на побачення:

- Я завтра, після гімназії, маю бути в крамницях, це на базарі, потрібно одягти батька, бо він сам не вміє вибрати навіть сорочки, от я і подивлюсь щось на нього.

- Я прийду! Обов'язково!,- зрадів парубок і обережно потиснув дівчині руку, трішки почекав, доки вона зайшла в хвіртку і з усіх молодих сил побіг у місто.

Зразу ж за хвірткою Ольгу зустрів батько, який вже кілька разів за вечір виходив її виглядати. Він пильно вдивлявся їй в обличчя, немовби шукаючи заспокоєння своїм тривожним думкам, бо бачив, як його донька йшла вулицею з якимось хлопцем, тому дочекався і мимоволі чув усю їхню розмову.

Ольга знітилася, опустила погляд, не знаючи, що робити і що казати в таких випадках. Їй було лячно і трішки незручно. Батько лише зітхнув:

- Так, дочко, так. Ось ти вже й виросла. Зовсім дорослою стала, а часи, сама знаєш, які. Я хвилююсь за тебе навіть більше, ніж за твого брата-лобуря. Он скільки навколо вашої гімназії крутиться жевжиків чи лайдаків, та ще таких, як оці військові чи паничі - студенти.

Дочка лише прошепотіла:

- Тату....

- Та все я розумію, доню. Не бійся. Хто ж це такий?,- буденним голосом, щоб не тривожити дочку, запитав батько.

Ольга полегшено зітхнула і проказала:

- Ми щойно в театрі познайомились. Його звати Олександр, він... юнкер, але до цього вчився в нашому земському реальному училищі, - поспішила заспокоїти батька, бо той таки недолюблював юнкерів, про яких містом гуляла недобра слава.

Батько запалив цигарку:

- Либонь, з дворян?

- Начебто ні, та я і не знаю, а тільки розмовляє по-нашому, та і театр нашій любить.

Батько відвів погляд, кашлянув від цигаркового диму чи може і від хвилювання, бо йому було і самому незвично розмовляти з власною донькою на такі делікатні теми:

- Ну, дивись мені. Але, щоб я знав, що ти ввечері сама не ходитимеш. Мені буде спокійніше. Ну, і того..., дивись. Матері вдома немає. Біля господарства залишилася, бо його порати треба. Підеш до неї в неділю, а я туди трохи раніше, ще проти неділі, подамся.

Ольга ствердно і часто закивала головою і забігла в двір, зачепивши гілку бузку, яка важко захилиталася їй вслід.

Батько зітхнув:

- Діти...Ось дочка вже і з кавалером. І не зогледілись, як ми постаріли, а діти - вирости.

7

У півпідвальній залі пивної біля елісаветградського базару, де прохолодно навіть у літню спеку, було гамірно і тісно. В суботу тут не проштовхнутись від бажаючих випити пива чи чогось міцнішого. Сюди йдуть як місцеві, так і продавці чи покупці з ринку. Хто скупився, хто спродався, хто отримав зароблене - всім хочеться відзначити. Повітря аж сизе від тютюнового диму, який ледь пропускає на столи світло гасових ламп, вогники яких аж задихаються від нестачі кисню.

За довгими столами на лавах сидять чоловіки, розмовляють, випивають, лаються чи пориваються співати: "Ой гуляв чумак на риночку, там пив чумак горілочку". Між столами вправно крутяться офіціанти в білих сорочках і довгих фартухах.

У напівтемному кутку Павло вже давно сидить з п'яненькими робітниками. Він щедро підливає їм горілку і продовжує розмову:

- Бачиш, як з тобою повівся майстер? Ну, і що, що ти випив на роботі? Хіба з нього не станеться? Ти, що, на його гроші випив чи на хазяйські? Подумаєш, робота! А ми кажемо, що не він тебе, а ти його повинен вигнати! Хто дав йому багатство? Ви! Тому все їхнє майно і гроші насправді твоє, ваше. Потрібно тільки не боятися. Чули, що в Москві робиться, на Пресні? А вас ще і на війну поженуть, з якимись там японцями, чи ще ким. За кого ти будеш воювати? За хазяїна, який вигнав тебе з роботи, чи за паничів, які жирують, доки ти гнеш спину, чи за царя?

Співрозмовник, погано міркуючи, все ж протестує, злякано озираючись і п'яно хитаючи головою:

- Скажеш, таке, царя! Це тобі не цей, як його... А без роботи, як? А що я жінці скажу?

Павло підлив горілки:

- А нічого не кажи. Скажеш, що тебе просто вигнали. Скажеш, що хазяїну байдуже, що будуть їсти твої діти. Скажеш, що йому аби наживатися, а не думати про простих людей. А ми тобі завжди раді. Приходь завтра сюди і приведи отих двох, що вигнали разом з тобою. Вип'ємо, побалакаємо та щось і придумаємо. А підеш на завод за розрахунком, розкидаєш на заводі ось це, – він засунув за пазуху співрозмовника згорток листівок, - Ну, на сьогодні досить, а завтра вип'ємо, як слід! Тільки приходь не сам, а з хлопцями. А це тобі, щоб від жінки не перепало, - він поклав на долоню дядькові кілька срібних монет, - Потім віддаси.

П'яний кинувся цілувати Павлу руки:

- Ой, дяку-у-ю! Та я за Вас! Та я тепер! Та я кого хочеш розірву!, - він стиснув кулаки.

Павло нагнувся до його вуха:

- Добре, коли так. Насправді, біда не лише на твоєму заводі. Ось скажи, чому це ти мусиш працювати, а вони, - Павло показав пальцем у стелю, - А вони жирують, га? Чиї найбільші будинки в місті? Ось кому треба залити сала за шкіру, бо всі вони жирують за твій рахунок. У них уже і палаци більші, як твоя церква. Це як називається, га?!, - Павло за кожним словом стукав кулаком по столу, потім вхопив співрозмовника за петельки і легенько струснув, - Ось так ти можеш з ними, чуєш? Щоб душу витрясти к чортам собачим. Ти, працьовитий і сильний не маєш що їсти, а хазяї забирають останній шматок хліба в твоїх дітей та ще і плюють на тебе.

Павло на мить замовк, бо коло їхнього столу зупинилося кілька чоловіків, але помітивши, що вони уважно слухають і хитають головами на знак згоди, продовжив, звертаючись і до них:

- Скільки в Єлисаветграді заводів, ви знаєте? Ні? А ми знаємо! Так я вам скажу, що на жодному заводі немає управителя-робітника чи і простого чоловіка. От скажи, що він чи хоча б і ти не зміг би бути управителем? Зміг би, бо там тільки і справи, що папери підписуй та лічи грошву. Тому треба так повести справу, щоб робітники самі управляли і отримували прибуток, а не якісь паничі-павичі!

Павло замовк і знову налив співрозмовникам горілки, але сам лише пригубив. Дядьки, перехрестившись, випили і почали скаржитись на своє життя, лізти цілувати Павлові руки і погоджувалися з всим, що б він не казав. Павло вже добре засвоїв науку агітатора і почав насідати ще дужче:

- Знайте, що не вони, а ви головні. Треба їх так потрясти, щоб надовго запам'ятали, як чесних людей ображати. А все їхнє барахло дістанеться вам. Навіть цар хоче, щоб ви провчили цих кровопивців і хриstopродавців, бо

наказав поліції, щоб нічого вам не було. Уявляєш, як ти в свою землянку принесеш купу грошей? Ти ж на Кузнях, у халупі живеш? Ну от, а вони живуть в палаці. А нехай вони будуть жити на Кузнях, а робітники – в їхніх палацах! Тоді і побачимо, хто тут господар. Тільки треба підтримати наших хлопців, коли вони оголосять на заводі страйк. Там хазяйчиків притиснемо, та і тут робота для вас знайдеться. Прийдете?

Дядьки, погоджуючись, мовчки махали важкими головами. Павло задоволено посміхнувся, натягнув нового кашкета на очі, підозріло озирнувся і швидко подався на вихід.

8

Другого дня схвильована Ольга, яка вийшла в місто в довгій сукні і капелюшку, і ще більше збентежений Олександр, ніби випадково зустрілися біля крамниць на Великій Перспективній вулиці.

Вони повільно йшли на зустріч одне одному і не звертали уваги на прикажчиків, які нахабно кликали перехожих кожен до своєї крамниці. Це було для обох перше в житті побачення, хоча і не ввечері, і не таке романтичне, як в книжках, але їм хотілося просто зустрітися, просто побачитися, просто щось говорити. При цьому їм було ніяково, здавалося що серед вуличного гамору і штовханини всі дивляться лише на них, і всі знають про їхні справжні наміри і почуття, тому Ольга намагалися приховати свій стан за начебто буденними господарськими клопотами, які і привели її на цю вулицю. Якийсь час вона робила вигляд, що її цікавлять лише крамниці, але коли мрієш про зустріч цілу ніч, коли скільки передумано, то рано чи пізно розмова все одно перейде на найдорожче, бо головні слова вже оселилися в серцях і потрібна лише слухна мить, щоб вони пролунали.

- О, і ви тут? Доброго дня, - привіталася Ольга, ставлячи кошик на тротуар,
- А я тут дивлюсь щось із одягу для батька.

Олександр ледь помітним рухом торкнувся її ліктя:

- Доброго дня. Можна, я з Вами?

- Чому ж не можна? Та, власне, я вже придивилася. Тепер треба якось привести сюди тата, бо він страшенно не любить купувати обновки.

Несподівано хлопець промовив:

- Олю, в нас всі кажуть, що скоро буде війна. В училищі вже йде формування команд. Мабуть, я теж запишуся добровольцем у діючу армію.

Ольга від несподіванки зблідла і розгубилася, кілька разів поправила комірець сукні і зітхнула, ще не вміючи висловити головне, тобто свій страх, який вона раптом відчула за цього, ще вчора зовсім чужого їй парубка:

- А як же навчання? Чому ..війна?

Олександр несподівано для себе, мабуть інстинктивно, взяв її за руку і швидко промовив, звертаючись то на "ти", то на "ви":

- Інакше не можу. Бачиш, що робиться? Але ми швидко переможемо. Тільки мені саме зараз дуже важливо знати, як Ви до цього ставитеся? - він пильно, сподіваючись на бажану відповідь, подивився дівчині в обличчя.

Вона перевела погляд на свою руку в чужій, гарячій долоні, глибоко зітхнула і прошепотіла:

- Війна, це ж так страшно.

Юнак продовжував тримати руку дівчини і дивитись їй в очі:

- Вам страшно за всіх чи за мене? Насмілюсь сподіватися, що так. Чи ні?

Вона вивільнила руку і теж глянула хлопцю в очі:

- За Вас, Олександрє... І за всіх...

Вони замовкли, бо встигли і сказати, і почути майже все, що могли собі дозволити серед гамірного і байдужого до їхніх доль і почуттів базарного натовпу. Ольга порушила мовчанку:

- Мені треба йти на Завадівку, допомагати мамі по господарству. Вона там одна управляється.

Після почутого Олександр вже не міг просто попрощатися, навпаки, тепер він не хотів з нею розлучатися, тому перейшов на "ти":

- Так я тебе проведу?

Вона стонула плечима:

- Це далеко звідси. Але можна на Кушівку доїхати трамваєм, а там вже недалеко.

- Нічого, що далеко. Я люблю гуляти вулицями. Тільки нам в юнкерських одностроях, - він торкнувся рукою кітеля, - можна пересуватися містом лише на візнику. Пішки не можна. Такий наказ. Але це навіть на краще, бо пішки аж за місто таки далеченько. Та і вашу Завадівку побачу. Зачекай хвилинку, доки я знайду візника.

Вони їхали довжелезною курною вулицею в однокінній прольотці повз крамниці, млини, олійниці і схожі на неприступні фортеці, кам'яні купецькі склади з маленькими загратованими вікнами.

Ольга, нарешті опанувала себе і запитала, пам'ятаючи, як це важливо для батька:

- Олександрє, Ви ж...юнкер, начебто з дворян, а розмовляєте по - нашому, по- простому?

Той підняв брови:

- Що ж тут дивного?

Ольга пояснила:

- У нас гімназисти і ...ваші, більше російською розмовляють, особливо з дівчатами, кажуть, що по-селянському виходить грубо і вульгарно.

Хлопець засміявся:

- Та то вони так з форсу, хоча в нас, і правда, багато великоросів. Вони по - нашому не вміють. А у нас є багато з простих, тільки вони соромляться

розмовляти українською. Але бачила б ти, як вони в театрі дивляться вистави! Ледь не плачуть. А я? Який із мене дворянин? Я виріс у селі. Батько був управляючим у маєтку Раєвських, це в Бовтишці, неподалік Олександрівки. Навкруги – лише селяни. З ними я бавився в дитинстві, товаришували, і в школі тамтешній навчалися разом, та і зараз знаємося. А в реальному училищі, взагалі, більше місцевих було. Та і в нашій сім'ї розмовляють українською. Мама майже всього «Кобзаря» знає на пам'ять. А знаєш, як вона співає українські пісні? Справжня артистка.

Тим часом почалися житлові квартали, потяглися високі паркани і добротні цегляні будинки на три вікна, з білими фіранками і червоною геранню на підвіконнях, траплялися і двоповерхові кам'яниці.

У кінці вулиці дівчина попросила візника зупинити:

- Далі я сама піду, бо не хочу, щоб сусіди побачили.

Олександр допоміг їй зійти з прольотки, розрахувався з візником і вони з Ольгою пішли вулицею, яка закінчувалася на перехресті великим одноповерховим цегляним будинком.

У дворі, коло дерев порався коротко підстрижений огрядний чоловік з козацькими вусами. Ольга несамохіть схопила хлопця за руку:

- Дивись, дивись! Це ж сам Марко Лукич! Кропивницький!

Господар підвів голову і подивився на молодих людей. Вони, збуджені від такої несподіванки, радісно привіталися:

- Доброго вам здоров'я!

Він з усмішкою відповів, хоча і підозріло кинув оком на юнкера:

- Дякую, на добрім слові. І вам доброго здоров'я.

Дівчина не знала, що казати, тому зніяковіло промовила:

- А ми Вас знаємо. Намагаємось бувати на всіх Ваших виставах.

Кропивницький задоволено посміхнувся, але уважно глянув на юнкерський картуз хлопця:

- Дякую, дуже втішно, а панич теж відвідує театр?

Той виструнчився і по-військовому доповів:

- Наш театр відвідую регулярно. З друзями, і з...Ольгою, особливо Ваші вистави, - і він коротко глянув на супутницю.

Кропивницький широко посміхнувся:

- Ну, тоді Ви справжній козак! А знаєте, здається, я згадав ваші обличчя, бо театр у нас невеликий і доки світло в залі не згасне, акторам видно всіх глядачів. Приємно, але не очікував побачити вас біля моєї садиби. Власне, це і не мій будинок, але я колись тут жив, тому і зупиняюсь у своїх, коли приїжджаю зі свого харківського Затишку до Єлисаветграда. Та і сад цей мені рідний, тягне сюди...А знаєте що? Заходьте до садиби, посидимо в альтанці, скуштуємо холодного узвару. Спека ж яка!, - він хусткою витер спітніле обличчя.

Молоді люди презирнулися і обережно, ніби в храм, зайшли в двір.

Господар обвів рукою довкола:

- Оце і є наша садиба. Якщо хочете, можна прогулятися в саду, він аж отуди, до Інгулу, а поки, прошу, сідайте.

Гості зайшли до альтанки, якраз навпроти дерев'яної веранди при будинку. Кропивницький налив з полив'яного глечика темно-червоного, аж густого на вигляд, узвару:

- Прошу, пригощайтесь, - і відпив сам, - Ну як, смачно?

Хлопець і дівчина дружно закивали головами.

- Оце я тут і порядкую, коли буваю. У будинку пишу, працюю, а в садку - думаю. Я тут багато дерев посадив. Саджанці і прищепи мені з свого Млієва надсилав ще сам Симиренко. Світла голова. Він вивів такі смачні сорти яблук і груш – меду не треба.

Господар знову відпив узвару:

- Ну, а Ви, в якому званні, молодий чоловіче? Юнкер, наскільки я розуміюсь на цій справі?, - з веселинкою в очах подивився на юнака і перевів погляд на дівчину, - Ну, а Ви ж де навчаєтесь?

Дівчина зашарілася, але підвела очі на письменника і відповіла:

- Я навчаюсь в нашій жіночій гімназії. Хочу бути вчителькою.

Юнак глянув на неї, потім на господаря:

- А я - в кавалерійському училищі.

Господар торкнувся рукою пишного вуса:

- Так-так, добре. А скажіть, от Ви навчаєтесь на військового, а любите український театр, ходите на наші спектаклі, це як?

Хлопець глибоко вдихнув:

- Знаєте, в нас, звичайно, як і в реальному училищі, викладають лише російською, але серед юнкерів є багато українців. Ми любимо Шевченка, намагаємось поза училищем розмовляти українською, бо в училищі нам забороняють. Любимо театр, навіть самі ставимо любительські вистави.

Кропивницький схвально нахилив голову:

- Свою мову, як і історію, потрібно берегти, щоб знати звідки ми? Може, чули, там далі, - він махнув рукою кудись на місто, - є село Лелеківка? Кажуть, що назва пішла від козака, якогось Лелеки. Може і так, але я знаю, що навесні туди прилітає сила-силенна лелек і їхні великі зграї подовгу кружляють над селом. То можливо, це місце і назвали тому Лелеківкою, що там споконвіку гніздилися лелеки? Не інакше, як святе і давнє місце, бо лелеки завжди селились біля людей. Чи навпаки? Мабуть, таки лелеки раніше тут гніздилися, бо он скільки струмків і боліт навколо Інгулу.

Дівчина вже сміливіше відповіла:

- Я знаю це село, але ми - тутешні. Он там, за Великою Балкою - Завадівка, наше село, а ще далі - Неопалимівка.

Господар розуміюче кивнув головою:

- Знаю, знаю. Це де вітряків багато по березі? Там ще гранітні скелі на поверхню виходять. Як на Сугоклеї, біля Бобринця, де я служив замолоду. Щось таке є в цих місцях, я там неначе відчуваю якусь силу, що йде із землі, зі скель, - він неначе вибачався за свою замріяність, - А що? Он в селі Балашівці є буре вугілля, мені давно про це розповідали, а тут може якась інша енергія ховається в тому камінні, що колись замінить наші вітряки.

Дівчина вже освоїлася:

- Так, де вітряки - це Млинки. А наша садиба ще далі, в Неопалимівці, там у нас теж є садок і левада, але зараз ми живемо з батьком на Новомиколаївці. Ельворті робітникам подарував ділянки під садиби і дав матеріали для будівництва. А в селі - гарно. І каміння по березі таке величезне, прямо скелі. Там навіть бувають міські художники.

- А-а, мабуть Сашко Осьмьоркін? Його дядько, Яша Павученко, архітектор, теж добрий майстер. У центрі Єлисаветграда чи не всі нові будинки - його роботи. Куди тому Парижу!

Юнак підхопив, але не в тему:

- Один театр чого вартий. Люди плачуть після вистав. Хоча є гімназисти, та і серед офіцерів таких вистачає, які лають нашу мову.

Кропивницький підвівся і зневажливо махнув рукою:

- Авжеж, куди без цих покручів? Пнуться в пани, а самі і не підпанки навіть. Голохвості якісь.

- А це хто?, - запитала дівчина.

Кропивницький скривився:

- Ви ж бачите, як наші міщани, щойно потрапляють у чиновники чи панки, одразу забувають, що вони українці, по-московському цвенькають, перед народом комизяться, не хочуть знати мужицької мови. Я сам служив у міській ратуші, в Бобринці, то бачив таких немало. А я так любив український театр, що в самісінький Єлисаветград, на вистави Ніщинського, аж за сорок верстов, пішки ходив! А Голохвостий, - Кропивницький посміхнувся, - Це у Панаса Саксаганського є така задумка написати п'єсу про писарчука чи купчика, який всіх українців, навіть своїх батьків, вважає дурними, бо вони не вміють по-московському, хоча і сам нею балакає через пень-колоду. Саме репане, а туди ж, - засміявся письменник разом з молодими людьми і продовжив, - Знаєте, в нас і правда, є багато талановитої молоді. Гарні п'єси і оповідання пише Володя Винниченко, він колись і жив поруч з Тобілевичами, на Биковому, але ударився в політику, а для чого, запитати б його? Якби я займався політикою, коли б я писав чи грав на сцені? Та й не все зрозуміло в тій політиці, всі щось вимагають, щось обіцяють, а що з того вийде, як не знову якась колотнеча? Добре, якщо тільки колотнеча, а якщо, не доведи господи, війна? Тоді зброя, лють і ненависть прийдуть сюди швидше, ніж встигнемо

озирнутися. Е-е, та що це я, старістю? Треба розмовляти про гарне, а я бурчу,
- Кропивницький махнув рукою і винувато посміхнувся.

9

Молодим людям все ще було ніяково від несподіваної гостини до такої людини. Ольга обережно поглянула на Марка Лукича:

- Може ми вам заважаємо?

Той всім тілом повернувся до неї і навіть замахав руками:

- Та, що ви? Навпаки! Ви мене, старого, так втішили! Я, знаєте, окрім сцени, ще ж і пишу, тому намагаюся не тільки пізнати минуле чи показати сучасне, але і зазирнути в майбутнє. Ось, подивіться, зараз неначе наука розвивається, з'явилися ілюзії, грамофони, газети, радіо он уже є, але все це звучить російською, а нашої мови - все менше і менше. Як їх почитати-послухати, то української мови ніби і не існує. Чиновники папери пишуть російською, композитори опери – російською, грамофонні пластинки звучать теж російською, служба і навчання – російською, церква – російською, газети - російською, ілюзіон – теж лише російською, що вже казати про міську Думу, бо та у всьому бере приклад з Державної. Ось і революцію нам обіцяють теж російською. Здається, чим більше прогресу, тим гірше для України. Мова наша живе лише тому, що людей в містах і селах багато неграмотних, їм російська і не потрібна, а як діло доходить до служби, то вже тільки російською. Ніби і вчитися треба, але чому можуть навчитися українці в російських школах?, - Кропивницький присів на лаву і продовжив говорити про те, що його турбувало і не давало спокою, - А мова може жити і розвиватися лише тоді, коли вона потрібна людям і в побуті, і в державних закладах. Щодня і щохвилини! Ось навіть я, коли довго поживу в столицях, а там же москаль на москалеві, то і сам не помічаю, як починаю розмовляти по-їхньому. Інколи сниться, аж жахаюся, нібито пишу по-московському! Як навколо тебе балакають, так і ти. Нас, як тих кошенят у ставку, топлять у російській мові. Он ще Квітка - Основ'яненко писав, що Харків п'ятдесят років тому, окрім чиновництва, був українським. А зараз? Тривожно мені, - Кропивницький зітхнув, - Книжок українських немає зовсім, тільки російські. І газет. А далі буде ще гірше. Тому я і радію з вас, бо ще зовсім недавно панських дітей навіть карали за те, що вони розмовляли українською. Та й наші люди, неначе соромляться того, що вони українці. Якби не Шевченко, який змусив прокинутися нас українцями, хто знає, що було б з нашою мовою?

Після хвилиної задуми, яку не наважувалися порушити і молоді люди, Кропивницький подивився на військовий кашкет Олександра:

- Ось і Ви в військові пішов. Сумно. Тут ось, лише поглянь, рай земний, а поряд десь війна ходить. Хтось колотить робітників, як от нещодавно селян на бунт підбивали. Спалили маєтки, потрощили все, а заради чого? Навіть до мого Затишку підбивалися, хоча ми з селянами ніби і мирно живемо.

Хлопець підтримав:

- А я знаю, що воно таке - бунт. Ми теж жили біля маєтку. Знаєте Бовтишку? Там ще церква і усипальниця генерала Раєвського, який під Бородіно воював разом з малолітніми синами? У тому селі мій батько і був управляючим, все було ніби спокійно, але звідкись раптом з'явилися агітатори і почали дурити людей, нібито цар обіцяв селянам панську землю, якщо вони поपालять поміщиків. У нас селяни при землі, всі хазяйновиті, але трапляються і лайдаки. Когось підпоїли, когось обдурили чи просто намовили. Ну, і попалили, пограбували, хоча більше просто потрощили. Чомусь навіть фортепіано викотили з маєтку і втопили в ставку. Кричали, мовляв, "досить, нагналися на фортепанах, це вам за все"! Слава Богу, склепи біля церкви не зачепили, як у інших селах.

Кропивницький сумно дивився на нього, тримаючи себе за підборіддя:

- Знаю, знаю... Скільки сторіч над нашим народом знущалися то татари, то москалі, то орендарі-жиди, то поляки, а ще ж і свої старалися. Правду кажуть, не так пани, як підпанки. Зробили людей кріпаками, бидлом, торгували жінками і дітьми, неначе товаром. Таке не забувається та і людська лють довго живе, тільки розворуши. Уже й не пам'ятають, що і до чого, а лють - живе. Здавалося, що це звірство давно в минулому, ніби потроху виходимо на культурну дорогу, а тут на тобі, як не бунти, то війна. Тривожно.

Він помовчав:

- А щодо Раєвського – добре, що усипальницю не розорили, але краще, якби це була усипальниця того ж Мазепи, бо для нашого народу український гетьман Мазепа до цих пір ворог, а московський генерал Раєвський, пан і господар їхніх тіл і душ – герой. Рабство, як і ненависть, теж живе довго. Он взяти хоча б Чигирин і Субботів, це звідси недалеко, де двір батька Хмеля був. Нічого від його садиби не залишилося, самі ж люди і розносять по цеглині.

Кропивницький важко опустився на лаву і задумався. Молоді люди перезирнулися, мовчанку порушила Ольга:

- Марку Лукичу, ми вже підемо, бо мама чекає.

- Так, так, діти. Ідіть. Дуже радий знайомству. Я вас проведу. Ось тут є хвіртка, щоб не вертатися в двір.

Кропивницький широко посміхнувся:

- Все-таки добре, що ви є такі молоді, чесні і гарні. Нехай вас бог береже.

Молоді люди, не змовляючись, вклонилися письменнику, вийшли з двору, а господар ще довго дивився їм услід, доки вони не звернули в бік Завадівки.

10

У дворі Великої синагоги, присадкуватого двоповерхового будинку з смугастими біло-червоними стінами на високому гранітному фундаменті, з заготованими готичними вікнами, з двома баштами над входом та

шестикутними горищними віконницями, щонеділі на молитву збиралися бородаті євреї в своєму традиційному чорному одязі – довгих лапсердаках і чорних крислатих капелюхах.

У цьому дворі буденне залишалося за ворітьми, сюди приходили спілкуватися Богом. Віруючі статечно віталися один з одним, стиха розмовляли, часто киваючи головами, погладжуючи довгі бороди. Повз синагогу, зазирнувши в двір, заклопотано прошмигнув Зіна. Він спустився по Пашутинській вулиці і біля базару завернув наліво, в пивну, де в кутку за столом його вже чекав Павло з кількома підозрілими типами.

Зіна оглянув стіл, заставлений пляшками з горілкою і привітався. Одноокий здоровань кивнув головою у відповідь і запитав:

- Приніс?

Зіна торкнувся пальцями кишені, мовляв, все в порядку:

- А ви готові?

Той ледь помітно ворухнув губою - усміхнувся:

- Паничу, в нас усе по слову, твої гроші – наша робота.

Зіна нагнувся до нього ближче і зашепотів, озираючись по сторонах:

- Отже, так. Як домовлялися. Ваше завдання зібрати босяків і почати справу в неділю, коли почнуть виходити із синагоги. Але, - він підняв угору палець, - спершу заройть селян, хоча б і з Балашівки, розбурхайте їх, ніби бджіл, щоб вони були наготові. Горілки не шкодуйте. Кажіть, що боятися нічого, поліції не буде, бо їй заплатили, так що, нехай ідуть сміливо. Ще кажи, що все добро з єврейських крамниць дістанеться їм. А на базарі кричіть, що євреї щойно украли двох дітей. Кричіть, що їх заховали в синагозі, що їх ще можна врятувати, бо чути, як вони плачуть. Це доручи бабам. Ось обіцяне.

Здоровань заховав пакунок за пазуху і сплюнув:

- Не вчи вченого. Не вперше.

Змовники кивнули один одному і розійшлися. Громили подалися на базар, який через дорогу від пивної ворухнувся, немов мурашник, а гудів, ніби вулик.

Павло з подільниками часто зупинялися біля яток, в основному жінок-перекупниць, галасливих і лайливих зранку і до вечора, заводили розмови, пропонували випити і вдаючи загулялих, співали:

- Ой, куме, куме, добра горілка, вип'ємо куме, ще й з понеділка. Здорова була, кумо, може чарочку?

Ті здебільшого не відмовляються від дармового і охоче вступали в розмови "про життя".

Червонопика молодиця махнула рукою:

- Та яке там життя, хіба не знаєш? Перебиваємося з хліба на квас.

Поряд пройшла міщанка з парасолькою від сонця. Павло мотнув головою в її бік:

- Бач, як вирядилася, бариня. Їм і байдуже, що ти бідуєш, п'ють нашу кров та жирують на наших сльозах.

Підпилі жінки схвально кивали головами:

- Еге ж, еге ж. Такі перебірливі, що й ну! Усю душу вимотає, а так нічого і не купить, так би і врізала по панській пиці, у-у кляті!, - перекупка помахала услід пані кулаком.

Раптом по ринку розлігся вереск. Між рядами бігало кілька жінок і галасували:

- Украли! Убили! Украли дитину! Заріжуть!

Торгівля захвилювалась, в натовпі почався якийсь рух, люди збиралися купками по кілька чоловік, швидко утворилися людські струмочки, які почали зливатися в річки, які текли між рядами і невдовзі перед базаром завирувало людське море.

Люди стривожено крутили головами, натовпом хвилями ширилося гудіння. Павло зі своїми шибайголовами і жінки, які галасували про вбивство, підбігали до натовпу і одна поперед одної вигукували, ніби кидали в людей сірники:

- Щойно в синагогу занесли двох православних діточок. Їх вкрали і зв'язали жиди, щоб зарізати заради їхнього свята. Християнської крові захотілося! Пішли, а то дітей ось-ось заріжуть! Може це ваші діти! Рятуйте, хто в Бога вірує!

У цей час хтось із босяків намовляв селян, вози яких стояли на пустирі біля базару, їхати до синагоги:

- Хочете заробити? Поїхали за народом! Зараз жидівські крамниці ламати будуть. Не лови гав!

Дядьки злодійкувато поглядали один на одного, знизували плечима, але все-таки готували лантухи під дармовий крам і нервово потирали руки.

Раптом хтось із провокаторів, які метушилися перед юрбою, рвонувся і побіг вулицею, а за ним і натовп гадюкою прослизнув угору по Пашутинській. Хтось грюкнув ломакою по цокольних вікнах синагоги, камені полетіли в вікна першого поверху, задзвеніли шибки, під ногами десятків людей затріщало бите скло. Біля хвіртки в двір синагоги стояли одноокий і червонопика, розкуйовджена перекупка. Вони спрямовували людей в двір:

- Сюди! Сюди! Тут у синагозі ріжуть християнських дітей, вони плачуть, аж тут чути! Рятуйте, ламайте ворота, бийте жидів, доки вони не повбивали наших діточок!

Євреї злякано крутилися подвір'ям, з розпачем б'ючи руками об поли лапсердаків, намагалися зупинити погромників виставленими вперед долнями і присідали, коли їх почали бити. Закривавлені обличчя, страх і сльози людей сп'янили юрбу остаточно:

- А-а-а! Ага, жидюго, попався! Ось тобі за дітей! Ось тобі за Христа! Бий! Православні, бийте, хто в Бога вірує!

Серед вереску і лайки погромників було майже не чути плачу і зойків побитих і наляканих людей, які витираючи закривавлені обличчя, намагалися втекти чи заховатися, але нападників було більше і вони встигали перехоплювати нещасних. Когось тягли за коси, когось топтали ногами, на комусь рвали одяг.

Через кілька страшних хвилин, в дворі синагоги, ніби порозкидані моторошним сіячем великі ляльки, лежали закривавлені тіла вбитих і поранених. Одноокий скомандував своїм поплічникам:

- Досить тут, тепер ведімо їх на крамниці.

Потім піднявся на сходи і заволав на весь двір:

- Лю-у-ди - и! Тут вже нікого немає! Жиди поховались по крамницях і крадених дітей туди забрали! Ось їхня мати лежить, її з горя розбив удар, - він показав на якусь п'яну тітку з подряпаним обличчям і скуйовдженими патлами, яка дарма намагалася підвестися, - Рятуйте, швидше за нами!

Сп'янілі від люті, жадоби і бажання захопити чуже раніше від когось, яке раптом охопило людське стадо, всі ці дядьки і тітки, з перекошеними від гарячкової нетерплячки обличчями і налитими кров'ю очима, кинулися до найближчих крамниць, а ще когось одноокий спрямовував униз по вулиці, весь час тримаючись позаду.

У будинках і крамницях натовп знавісніло бив вікна, зривав двері і вламувався всередину. Погромники викидали на вулицю крам, селяни похапцем вантажили його на вози, сперечаючись і навіть б'ючись між собою. Із розбитих діжок по вулиці текла соняшникова олія, котилися яблука, виблискували оселедці, під ногами тріщало скло, в повітрі літав пух з подраних перин. Під ногами крутилися вуличні пси, жадібно пожираючи розкидані на землі шматки ковбаси та м'яса.

З другого поверху будинку Мейтусів, що навпроти синагоги, чулося якесь гудіння чи то з-під землі, чи то з неба. Це стогнали від жаху перелякані люди, які врятувалися і дивилися з вікон на страшне побоїще. Моторошний людський стогін, схожий на передсмертне виття, можна було почути і в інших будинках, де встигли сховатися налякані і безпорадні перед безжальною стихією євреї. Ніхто не може сказати звідки серед людей, які щодня вітаються, посміхаються, а хоча б і сперечалися, хто роками живе по-сусідському загальними клопотами міста, вулиці чи двору, раптом прокидається звір і починає рвати вчорашніх добрих знайомих закривавленою пащею. Цього найбільше не розуміють жертви, але ж є знавці людської психології, які користуються вмінням пробудити в будь-якому суспільстві звірячі інстинкти, хоча в таких випадках про інстинкти не йдеться. Особливо звірячі, бо серед

всіх класів і підкласів тварин на Землі, бажання помсти і здатність берегти тисячолітню лють, притаманне лише людському виду.

Натовп уже розтікся по крамницях уздовж вулиці і потроху ніби всох і затих, ніби струмок під палючим сонцем. З дворів долинали голосіння. З боку Великої Перспективної з'явився загін кінних військових. Ескадрон з шаблями «наголо» проскакав враз спорожнілою вулицею. На пожежній вежі біля міської управи прокинувся і неначу зопалу забемкав дзвін.

11

Захеканий Зіна швидко пройшов у двір будинку і з чорного входу піднявся на другий поверх, де його чекав Лев. Він коротко запитав:

- Ну, що там?

Замість відповіді Зіна налив склянку пива, жадібно випив, витер губи долонею, усівся на стілець і аж тоді сказав:

- Та начебто все. Поліція, війська...

Лев потер руки:

- З наших нікого не замели?

Зіна посміхнувся:

- Не було кого. Коли натовп кинувся по дворах, хлопці одразу ж виламали двері в ювелірній крамниці, провели екс і швидко зникли.

Слухаючи, Лев нервово барабанив пальцями по столу:

- Це добре. А народ що ж, не піднявся?

- Базарні постаралися добре, а от місцеві, - він ще раз ковтнув пива, - Не пішли, навпаки, переховували їх. Все обмежилось базаром.

- Да-а. Загального погрому в Єлисаветграді не вийшло.

Лев підвівся з стільця і, походивши по кімнаті, почав розмірковувати вголос:

- Думаю, що зробити революцію в провінції, мабуть, не вийде. Треба починати в великих містах, а ще краще - в столицях, Москві чи Петербурзі. Там більше тих, хто сприймає наші ідеї. Насправді народ, його прагнення – це те, що йому кажуть, бо не дарма – спочатку було Слово, тільки змісту цієї тези ніхто не розуміє. Люди ж не думають головою, вони слухають і вірять, а як їх привчиш, хоча б до найдикішої теорії – веди, куди хочеш. От я і поведу! І зразу - на царський палац, уряд, банки, пошту, вокзали і телеграф. Треба починати з армії. Треба солдатам пропонувати мир, селянам обіцяти землю, робітникам – заводи. Нам потрібна війна, вона виснажить економіку, оголить проблеми, а потім солдатів треба змусити тікати з фронту. Я вже це бачу! Скажемо, що вдома без них ділять землю, а по дорозі - нехай пощипають поміщиків – грабуй награвоване! Зі зброєю їм ніхто нічого не зробить, бо зі зброєю навіть останній селяк стає сильним і впевненим. Він стане збройною силою революції! Це й буде наша гвардія, Червона гвардія. Війна палацам! Треба піднімати студентів, треба піднімати робітників на страйки, обіцяючи їм майно і прибутки

власників заводів і фабрик. Треба взяти під контроль продуктивні поставки і створити підконтрольну нам спекулянтську організацію, таким чином і народ збуримо, і копійку заробимо. Якщо ми зупинимо виробництво, розладимо торгівлю, створимо дефіцит харчів, то народу подітися буде нікуди – підуть за нами. Головне – розбудити в юрбі звіра. Ти сьогодні сам бачив, як можна легко підняти і керувати натовпом, тільки натовп потрібен більший. Чим більше місто, тим більше наших спільників серед студентів і робітників, бо не всім же так добре, як в Ельворті? Так буде і в столиці, а там - і до влади рукою подати.

Зіна тремтячими руками знову налив пива. Лев засміявся:

- Пивом душу не обдуриш. Давай краще горілки, бо так ти не заспокоїшся.

Вони випили горілки. Зіна перевів подих, прожував шматок осетрини і запитав:

- А далі ж що робити?

Лев неначе аж весело відповів:

- Далі, якраз, все зрозуміло. Думаю, що наша місія на поточний момент в провінції закінчилася. Тут ще не розвинуті класові протиріччя. Нехай тут працюють інші, а тобі треба перебиратися до Петербурга. Там роботи вистачить та і за кордоном треба бувати, вчитися керувати профспілковим рухом. Тільки, що це за таке несерйозне та ще і жіноче псевдо - Зіна? Мова йде про солідну партію, а між іншим, а від імені людини багато залежить. Твоє родове прізвище теж не підходить, як і моє, треба придумати щось російське. Для народності, щоб нам більше довіряли, розумієш? Тому будеш... Будеш, - Лев почухав борідку, - Будеш ... Зінов'євим. Ось! На пам'ять про Зінку, - Лев розсміявся і перейшов на серйозний лад, - Я ввечері піду до равина. З ним потрібно контактувати, доки ми звідси не поїхали. До речі, а твої заводські були?

Новоохрещений Зінов'єв заспокійливо підняв руку:

- Павло привів.

- Бачиш, як добре виходить, що і равину брехати про робітників не треба, а поки-що, давай-но проведемо нараду ... партійну, - він з сміхом тицьнув великим пальцем у стіну позаду себе, де в сусідній кімнаті жили повії,

- Треба ж відзначити наш від'їзд, чи не так?

Через хвилину в кімнату ввійшли давні знайомі баришні. Ставна Зіна зразу обняла свого коханця:

- Що, Гришуню, сумував за мамочкою? Іди, візьми цицю, - вона взяла його обома руками за вуха і втопила обличчям у своєму пишному бюсті, при цьому лукаво поглядаючи на старшого товариша свого Гришуні.

Жінок завжди привертала сила і владність, яка відчувалася в ньому, навіть коли він жартував і Лев це знав, більше того, користувався своїм впливом на жінок за найменшої нагоди. Лідер повинен бути самцем, подумалося революціонеру, доки Григорій сопів, намагаючись вирвати

свою голову з міцних обіймів коханки. Тим часом Лев наливав у келихи вино і весело сміявся, поглядаючи на борюкання товариша:

- Не можна ж так легковажно потрапляти в пастку, навіть у таку солодку, бо задушить. Треба всіх тримати на відстані. Навіть у ліжку. Правда, красуне?, - він підморгнув своїй подрузі, а проходячи повз Зінку, непомітно вхопив її круте стегно.

Ввечері, спровадивши подруг, Лев довго одягався і крутився перед дзеркалом, потім вийшов на вулицю і попрямував до синагоги, старанно обходячи бите скло і темні плями крові, які виднілися на підвір'ї.

До нього вийшов равин, довгобородий біблійний старець у чорному одязі. Лев, молитовно приклавши руки до грудей, важко зітхнув і скорботно схилив голову:

- Що робиться, шановний ребе, що робиться? За що ж їх так, нещасних? Я лишень почув, що в Єлисаветграді розпочався погром, негайно виїхав, але не встиг.

Равин погладив рукою бороду:

- Горе...Кругом горе. Не знаю, що і думати. Приходив урядник, та..., - він махнув слабкою рукою і витер очі.

Лев швидко заговорив:

- Дуже шкода, що ми не встигли. Ми з товаришами, революціонерами, вже допомагали євреям у Києві і Бахмуті, коли там спробували провести погроми, а сюди - не встигли. Зате знаємо, хто це зробив.

Равин з сумною цікавістю подивився на Лева. Той нагнувся і зашепотів старому у вухо:

- Це робітники Ельворті і місцеві селяни. Вони з поліцмейстером змовились, що той не буде заважати. Але ми, - він не закінчив, бо равин не став слухати:

- Це все слова. Слова нічого не варті.

- Згоден, ще й як згоден. Варті справи, але спочатку було слово, чи не так? І в нас - спочатку слово, але слово наше міцне, ми і справи робимо. Ми знаємо, що погроми продовжаться, але їх можна зупинити, якщо євреї будуть заодно з революціонерами, звичайно, не явно.

- Наших і так багато серед соціалістів-революціонерів. Тільки для чого все це, дозвольте запитати? Молоді ще, не слухають старших, не читають тору.

Лев презирливо пирхнув:

- Есери? Це нічого, нехай поки працюють, доки всі не зрозуміють, що лише більшовики є людьми справи. Ми знаємо, чого хочемо. Хочемо, аби влада була нашою. Тільки просто так не вийде. Потрібна сила, потрібна партія, яку підтримуватимуть маси. Тоді і не буде погромів. А для цього треба, щоб Ви і громада нас підтримали. Лише потужна партія зможе контролювати натовп і не лише контролювати, але і спрямовувати. Я вам обіцяю, що євреї в

Єлисаветграді будуть захищені! Ось що більшовики обіцяють пригнобленим іншівірцям.

Равин у задумі перебирав пальцями бороду, непомітно і підозріло поглядаючи на революціонера. Той зрозумів мовчання по-своєму і став ще переконливішим та наполегливішим:

- Шановний ребе, я Вам клянуся, в Єлисаветграді бандити більше не перейдуть поріг єврейського дому і єврейської крамниці! Але для цього людьми потрібно керувати. Ви ж теж керуєте своїми прихожанами?, - Лев хитро посміхнувся, коли равин проти своєї волі ствердно кивнув головою і змовник продовжив,- Я вам доведу, що слів на вітер не кидаю. Завтра про Єлисаветградський погром дізнається вся імперія, та що там імперія - вся Європа! У нас таки є свої люди і в газетах, і на телеграфі. До Вас прийдуть висловити співчуття сам міський голова і поліцмейстер, - палець догори означав вищий ступінь значущості, - Але Вам потрібно буде умовляти молодих людей йти працювати в типографії, на заводи і фабрики. А вже там ми самі навчимо їх, що і як робити.

Лев дістав з кишені паперовий згорток і передав равину:

- Ваша громада не бідна, коробочний збір з іудеїв за кошерних тварин приносить немало, але таке лихо...Це вам для постраждалих та і на ремонт синагоги теж знадобиться. А там і міський голова чимось допоможе. Ми його змусимо. Ми люди слова.

Лев попрощався:

- Якщо треба буде зустрітися, я пришлю свою людину.

Равин на знак подяки мовчки кивнув головою.

Лев швидко повернувся на явку, де його ще на вулиці чекав Зінов'єв:

- Ну, що, товаришу Лев?

- Все вийшло, як я і розраховував. Старий погодився, навіть швидше, ніж я очікував. Правда, довелося і доплатити, і пообіцяти. Хитрючий дідуган. Щось, звичайно, зробимо. Зате він спрямує єврейську молодь на заводи і фабрики, а там ми їх швидко зробимо активістами робітничого руху. Бо профспілки повинні бути наскрізь більшовицькими, тобто - нашими. Це для початку.

Він засміявся:

- От старий дурень. Він думає, що ми будемо ділитися владою. Владу не можна ділити ні з ким! Так що, товаришу Зінов'єв, займешся профспілками. Насправді, профспілки на даному етапі – це головне. Маркс цього не зрозумів, а я думаю, що коли ми підпорядкуємо профспілковий рух, то спрямуємо його енергію на свою користь. І робити це потрібно якнайшвидше. Там, де сильні профспілки – нам робити нічого, але вони не здатні на революцію, вони свого добиваються довго, а нам чекати ніколи. Нам потрібна влада, поки ми живі, а що буде після нас – не наша турбота. Зробиш справу і дорога на столицю відкрита. Чим більше місто, тим більші можливості. Ну, що б ти зробив у цьому

селі сьогодні? Ну, розгромив би маєток, ну два. Ефектно, але неефективно. Селян теж потрібно привчати грабувати, бо влада і на місцях повинна спочатку впасти і бути знищеною, як і будь-яка еліта. Будь-яким засобом. Ось тоді озброєні робітники і селяни, солдати і матроси, нам і знадобляться. Головне, змусити їх взяти зброю і відчутти свою силу і впевненість. Потім ми зуміємо навести лад. Створимо свою, справжню гвардію, якусь надзвичайну комісію, яка вогнем і мечем викоринить усіх, на кого вкаже наша влада, хто буде проти нас, хоча б і сьогоднішніх попутників, які завтра стануть нашими ворогами, бо теж простягатимуть свої інтелігентські рученята до влади.

Лев усміхнуся, випустивши струмінь диму, акуратно затоптав цигарку в землю і звернувся до колеги:

- Ну що, проведемо нараду? Важкий був день, можна і відпочити.

Він весело підморгнув Зінов'єву і подивився вгору, де світилися вікна гостьових кімнат.

12

Ніхто не знає, чому урочисті події змушують не лише людські серця завмирати в передчутті чогось незвичайного, але і природа, і місто, і будинки - все стає святковим і радісним, всюди панує піднесення, все навколо стає гарним і привабливим. Можливо, наше бажання і очікування свята це відгук давніх тисячоліть, коли біля важко добутої їжі збиралося все плем'я і танцювало від радощів? А може, так люди раділи дощу після посушливих місяців? Чи теплу, після зими і це змушувало їх відчувати позитивні емоції в очікуванні чогось приємного?

Будь яка дата, названа святом, з відповідною атрибутикою – музикою, пригощанням і розвагами, здатна змінити настрій населення, бо свято - це саме те, чого після хліба потребує людина, про що знали ще в стародавньому Римі, де одні вимагали, а інші задовольняли потребу в хлібі і видовищах, тобто, в святах. Можна бути бідним, можна бути рабом, можна бути нещасним, але коли на вулиці грає оркестр - в житті з'являються нові, яскраві фарби і хоч на кілька годин, але життя стає прекрасним, влада не такою ненависною, а при умілому супроводі і наповненні святкових заходів, навіть прийнятною для населення. Хоча кажуть, що були часи, коли свята були щодня.

Так було і цього дня, коли промені вранішнього сонця і звуки духового оркестру наскрізь пронизували ще не густі крони дерев, наповнювали святковою ауру все довкола втопаного плацу Єлисаветградського кавалерійського училища. Щойно там відбулося останнє кавалерійське заняття випускного курсу юнкерів. Колона вершників, по четверо в ряд, одягнених у чорні кітелі з шитими золотом комірцями та сірі бриджі, заправлені у високі чоботи, стримуючи коней, гарцюють повз командира. Той приймає парад, віддаючи честь своїм вихованцям рукою в білій рукавичці, щоразу

прикладаючи її до кашкета, намагаючись кивнути кожному вершнику, які проходять повз нього.

Після урочистого маршу ескадрони вишикувались перед трибуною. Розгарячені коні б'ють копитами землю, здіймаючи фонтанчики пилуки, мотають головами, коротко іржуть і форкають. Юнкера гордовито поглядають на публіку, намагаючись знайти своїх рідних або знайомих панаянок. Дійство досягло свого апогею, плац завмер, востаннє слухаючи начальника в якості юнкерів. Командир училища в парадному мундирі аж кричить, чітко вимовляючи кожне слово:

- Панове офіцери! В Манчжурії триває війна з японцями, які насмілились кинути виклик нашому Государю Імператору! Тому вашу програму навчання довелося скоротити. Ви успішно закінчили прискорені офіцерські курси кращого в імперії навчального закладу і невдовзі, в новій якості, повернетесь в свої підрозділи і діючу армію воювати за Віру, Царя і Батьківщину! Переконаний, що знання, отримані в училищі, допоможуть вам з честю виконати свій синівський обов'язок перед імператорською родиною і Росією.

Над плацом і парком, разом з голубами, в небо зірвалося протяжне «Ура-а-а!». Командир з сумною посмішкою обвів поглядом стрій:

- Вільно! А тепер, у зв'язку із закінченням училища і присвоєнням вам військового звання поручиків, оголошується останній бал! Запрошені гімназистки. Форма одягу – парадна. Коней – в конюшні. Офіцерів – в місто. Розійдись!

Молоді офіцери вже врізнобій, радісно тричі прокричали традиційне «ура», хвацько зіскочили з коней і кинули повідки солдатам. Ті повагом повели коней до стаєнь, які займали цілу вулицю між триповерховими корпусами училища, критим манежем і жіночою гімназією. Кінські підкови дзвінко цокали бруківкою, перехожі захоплено дивилися на молодих і гарних учорашніх юнкерів, які не поспішали розходитись з плацу, здалеку урочистим і навіть веселим переливом зайшлися церковні дзвони.

Традиційні святкові бали в Єлисаветградському кавалерійському юнкерському училищі проходили в великій їдальні навчального корпусу або царського палацу, як його називали в місті, розташованого через дорогу від театру.

Вхід на територію навчального корпусу прикрашала завітчана гілками арка. У дворі грав духовий оркестр міської пожежної команди, виблискуючи мідними трубами і блискучими шоломами. Молоді поручики, веселі і розкуті від шампанського, зустрічали біля входу схвильованих, гарненьких гімназисток, одягнених в святкові сукні, галантно пропонували дівчатам зігнути в лікті руку і вже парами піднімалися на другий поверх до щедро уквітчаної зали. Організатори все розраховували, тому жодна з

запрошених дівчат не залишилася без партнера. Повітря наповнилася тонким і майже невловимим флером передчуття радісної зустрічі і знайомства з можливим майбутнім коханням, бо все інше було лише прелюдією до справжньої мети сьогоднішнього свята. Та і справді, хлопці чимось нагадували молоденьких жеребців, які відчували поклик крові, але не вповні це усвідомлювали, не знали, з чого починати, гарячково крутили головами і намагалися приховати хвилювання сміхом і жартами.

«Вальс, кавалери запрошують дам!», - урочисто скомандував розпорядник балу з золотими аксельбантами, які стікали з погонів на груди, і грюкнув по підлозі жезлом. Здійнявся вихор звуків вальсу Штрауса. Кавалери підходили до дівчат і запрошуючи до танцю, схиляли голови, блискаючи проділами своїх зачісок і трішки манірно, хоча їм здавалося, вишукано, брали руки обранниць, і пари, одна по одній, почали кружляти начищеним до блиску паркетом.

Олександр ішов у парі з Ольгою, не зводячи з її збентеженого і від цього ще гарнішого обличчя, свого схвильованого погляду:

- Олю, - прошепотів він.

Дівчина підняла на нього очі.

- О-лю, - по складах ще раз прошепотів юнак, старанно ведучи її в такт мелодії. Ольга, ледь усміхаючись кутиками губ, мовчала і Олександр несподівано швидко вимовив:

- Я тебе кохаю!

Дівчина зблідла від несподіванки, опустила очі, але усміхнулася, потім підвела голову і серйозно подивилася на хлопця, ледь помітно стиснувши пальцями його долоню. Він швидко зашепотів:

- Я, відколи тебе побачив, уже ні про що не можу думати, крім про тебе. Ти в мене перед очима вдень і вночі, щохвилини, щомиті, ніби ікона. Шкода, що цей бал останній, шкода, що ми раніше не познайомились!

Ольга прошепотіла, ледь не торкаючись губами його щоки:

- Тихіше, будь ласка. Я раніше ніколи не була на таких балах. Батьки були проти. Тут так гарно, але трішки незвично.

Оркестр замовк, кавалери провели дам, молоді офіцери один перед одним і перед дівчатами намагалися бути ще галантнішими і розкутішими, а Олександр і Ольга зупинилися недалеко біля дверей. Вона торкнула хлопця за лікоть:

- Я недавно бачила Марка Лукича, він запитував про тебе і запрошував якраз сьогодні до себе на гостину.

Олександр непомітно окинув залу уважним поглядом, виглядаючи старшого офіцера, але схаменувся:

- Що це я, й досі, ніби юнкер, остерігаюся нашого дядька? Я ж тепер офіцер, значить вільний. Звичайно ж, пішли в місто,- хоча по правді сказати,

йому більше хотілося вальсувати з Ольгою, ще і ще відчувати долонею її талію і тремтливо-напружену, немов у молодій сарни теплу шкіру спини, тримати її пальці, які він уже насмілився ніжно перебирати один-по-одному, щось розповідаючи одвічною мовою закоханих - мовою дотиків.

Намагаючись бути непоміченими, пара пройшла крізь святковий натовп молоді, який хвилювався і гудів на різні голоси в передчутті наступного туру. На сходах, де якраз нікого не було, Олександр узяв долоню дівчини, нагнувся і швидко поцілував. Ольга нічого не сказала, але вивільнила руку. Вони вийшли з дверей у величезний двір, пройшли до уквітчаних воріт і попрямували в місто.

Молодий поручик весь час був змушений віддавати честь, прикладаючи два пальці правої руки до кашкета, бо військові траплялися ледь не на кожному кроці. Інколи зустрічалися і поранені - або на милицях, або з руками на перев'язі з бинтів чи чорних хусток. Ольга з острахом поглядала на них, непомітно переводячи погляд на Олександра. Проходячи повз особливо вишуканий будинок, яких було безліч в Єлисаветграді, вона знову побачила пораненого на милицях у супроводі медичної сестри і несміливо запитала свого супутника:

- А коли вам...тобі... на... війну?

Олександр знову взяв її за руку і Ольга цього разу на забрала долоню:

- Не знаю. Скоро. Наша армія втратила багато вбитими і пораненими під Мукденом. Всі чекають нових призначень, але хто його знає, як воно буде, якщо в Росії так неспокійно? Нам оголосили, що в Петрограді і Москві заворушення і мова йде навіть про загрозу існуванню імперії. Владу дуже непокоять політичні настрої, навіть у Києві створюють українські партії. Такі події насуваються! Пам'ятаєш, як Марко Лукич казав, що нам не треба їхати на війну, бо вона скоро сама сюди прийде? Може і так. Все може бути.

Ольга лише зітхнула.

Вона несподівано побачила на вулиці класну даму, тому довелося ховатися в парадному під'їзді двоповерхового будинку позаду міської думи. Стіни вестибюлю і широкі сходи були щедро прикрашені грецькими скульптурами в спеціальних овальних нішах, дзеркалами і багатою кольоровою ліпниною на стелі та античного типу мозаїкою на підлозі. Ольга піднялася на вищу приступку покритих килимом мармурових сходів і майже зрівнялася зростом із юнаком. Він уже звично взяв її руки в свої:

- Олю, я за себе не турбуюсь. Мені за тебе тривожно, я хочу бути завжди поряд, - і він обережно і майже невідчутно, почав торкатися губами її щік, чола і волосся, яке здавалося золотою павутинкою в променях сонця, що пробивалися крізь кольорові вітражі. Згори почулося дзеленчання квартирною дзвоника, залунали голоси і кроки. Молоді люди

сміючись, вибігли на вулицю, прямісінько в наповнене коханням літнє надвечір'я.

13

Вранці Лев зі свого ліжка намагався зазирнути в сусідню кімнату, звідки через непричинені двері долинала суперечка. Зінка щось просила, а коханець відмовляв, мурмочучи щось на зразок: «Потім, потім, не зараз». Зайшла «його» краля, але Лев звелів їй іти геть, вона потягнулася, цьомкнула його в щоку, скуйовдила борідку, байдужим поглядом озираючи кімнату і запинаючи на ходу пеньюар, вийшла, прихопивши з столу пляшку вина. Лев на таке нахабство лише похитав головою і гукнув Зінов'єва. Той зайшов уже вдягнений. Лев, сміючись, сперся на лікоть:

- Ну, як пройшла нарада? Чую, в тебе експропріатори з'явилися?

- Та ну її, набридла. Забагато хоче.

Лев кивнув головою:

- Ну-у, це - як завжди. Встигне. Вони і біля столу непогано підживилися. Але до справ. Ми ось що зробимо. Хто його знає, як себе поведе равин? Він хоча і взяв гроші, але не здивуюсь, якщо про нашу розмову знатиме і поліція, тому мені треба трішки перечекаати, нікуди не виїздити. Можливо, будуть перевіряти всіх приїжджих, тому не хочу ризикувати. А ось про твою роль в нашому спектаклі він не знає. Тому завтра, а краще сьогодні, візьмеш візника і поїдеш до Бобринця, начебто ти комівояжер і шукаєш мене, бо не знаєш де я, а я, начебто,- наголосив на останньому слові Лев, - Начебто винен тобі грошей і таке інше. Сам не світися, але знайди хлопців, нехай порозпитують на базарі, там магазини мого батька, що і як, що чути, шукають мене чи ні? Це важливо. Якщо на базарі нічого не чути, нехай змотаються в Янівку, де наш цегельний завод, але обережно, нехай пам'ятають, що вони комерсанти, бо там секоти точно будуть. Не забудь, що ти хочеш стягнути з мене борг.

Зінов'єв аж зрадів:

- Борг? А що? Я для переконливості і розписку від вас напишу.

Лев розсміявся:

- Ага, знайшов дурнішого. Тільки мого старого не обдуриш, він і по справжнім моїм боргам ніколи не платив. Довелося йти в революціонери.

Зінов'єв замахав руками:

- Та що ви? Що ви?! Це ж я для справи, щоб було для наглядності. Я і сам вже думав, що нам потрібно контролювати, хто і що балакає в місті і на базарах. Зараз же їду, лише забіжу додому змінити одяг.

Невдовзі з суміжної кімнати, граючи пояском від пеньюара, вийшла сердита Зінка. Лев, продовжуючи лежати спершись ліктем на подушку, відверто і насмішкувато глянув їй в очі, потім обдивився всю фігуру:

- Зінаїдо, а давай по чарочці, а то ні з ким - мій товариш на кілька днів терміново виїхав у справах.

- Ой, Левочку, таке скажете, якось не зручно, - манірно збадьорилась жінка.

- Та, чого там, ми ж свої, ти що, його боїшся? Нам для товариша нічого не шкода. У нас скоро все буде спільне, і майно, і жінки, - він узяв її за руку і несподівано сильно для його не атлетичної комплекції, потягнув до себе на ліжко, скинувши на підлогу книжку і кілька аркушів списаного паперу. Повія нагнулася, підняла книжку і почала, повільно ворущачи губами читати, потім глянула на Лева:

- Мудро дуже, а для чого Ви так багато пишете?

Той, зневажливо усміхнувшись, відповів:

- Наша справа, тобто революція – це наука. Її за просто так не зробиш. Потрібно знати, що і для чого існує в цьому світі. Це ж лише дурне діло не хитре, так?, - і він несподівано запустив руку в Зінчину пазуху, - Оце груди, так груди, давно я про таке добро мріяв. Ну-ну, не опирайся, справа ж знайома.

Лев, сміючись, завалив жінку на ліжко:

- А про справи - потім.

Трохи пізніше, повія млосно посміхаючись, погладила його руку:

- Ох, який ви...

Лев вдоволено всміхнувся і наспівав:

- Ой любив я сорок дівок, а молодниць триста! А ти опиралася... Баби, вони як народ, спочатку завжди опираються. Тому їх і запитувати на треба. Коня треба загнудати, щоб ішов, куди скажуть, а не запитувати, хоче він чи ні?

Він сів на ліжку, ставши босими ногами на килим. Йому хотілось говорити, бо мозок ніколи не припиняв працювати, навпаки, навіть в-ві сні чи під час любощів, приходили найнесподіваніші думки, і якщо їх не можна було занотувати, Лев говорив хоча б і сам до себе, бо це теж робота, бо навіть в такі моменти він працював над складанням і редагуванням промов чи статей. А тут ще і слухачка трапилася:

- Революцію роблять для людей, тільки вони цього не знають. Ми все змінимо, весь життєвий устрій країни. Тоді не треба буде ні грошей, ні банків. Люди будуть працювати не для себе, а заради всесвітнього братерства і рівності. Уявляєш - ніякого багатства! Від усіх по можливостях, кожному - скільки треба.

Зінка здивовано підняла підведені брови:

- А для чого ж тоді жити?

Лев сердито зиркнув, але пояснив:

- Ех ти, кобила ногайська! Ти ж і так живеш зараз, як буде в майбутньому, коли настане ера справедливості. Відпрацювала з клієнтом – маєш житло і їжу, а більше нічого і не треба. Так буде і на заводах. Створимо робітничу армію, робітники будуть нести трудову повинність. Ми ж не царі, ми самі будемо вирішувати, хто і скільки буде працювати і за яку платню. Ніякого капіталізму,

ніяких господарів. Вся надлишкова вартість йде в державу, яка буде встановлювати справедливі ціни і норми споживання. Комуна, розумієш?

Зінаїда образилася за “кобилу” і різко запнула халат:

- Так я вам з-під палиці і працюватиму!

Лев став на рівні ноги, підняв з підлоги списані за ніч аркуші:

- Добре, не ображайся. Цього спочатку не тільки ти не розумієш, цього не розуміють навіть соціалісти і есери, начебто освічені люди. Ну, та нічого. Прийде час і вони стануть, мов шовкові. Ще Кампанелла писав, що все життя комуни повинне бути чітко організоване і регламентоване. Всі зайняті своєю справою, навіть каліки та старі, а хто не буде коритися – батогів! Жорстко, звичайно, але людське стадо потребує погонича, як і овече. Для його ж користі.

Жінка вперто не погоджувалася:

- Та яка ж користь вівцям? Їх годують лише для того, щоб стригти.

Лев здивовано глянув на неї:

- Ти диви на неї, опортуністка яка? Але загалом – правильно розумієш. Годують, щоб стригти. А якщо лише стригти, а не годувати, хіба вівцям буде краще? Га, вівця? А ну, йди сюди, я зараз тобі покажу рівність у всій красі, - і він знову заходився роздягати жінку.

Вона засміялася:

- Так і заїздити недовго!

- Нічого, така їзда бабам на користь.

Через кілька хвилин, важко дихаючи і посміхаючись, Лев накинув халат і підійшов до столу. Налив у кришталевий келих води, поквапливо випив і поглянув на жінку, яка розслаблено лежала в ліжку:

- То ти і зараз проти насильства заради задоволення потреб народу?

Та лінкувато розплющила очі:

- Та ви ж неначе і не силували.

- Ото ж бо і воно. Ось вона, сила переконання. Ми повинні говорити так, щоб людина мала забажати сама, повірити в те, що їй кажуть, хоча б в Бога чи в революцію, в омріяне краще життя. Насправді, ніякої релігії не існує, є лише віра в те, що кажуть проповідники. Біблія викликає довіру і обіцяє допомогу, і в цьому її сила. Ми теж повинні оперувати біблійними категоріями, там же нічого, окрім обіцянок і туману немає, а ти диви, вірять!

Повія пропустила міркування теоретика повз вуха, думаючи про зрозуміліші речі:

- А воно настане, ваше краще життя? Кажуть же, що краще там, де нас немає?

- Обов'язково буде. Тільки не так, як ви думаєте. Усі будуть працювати так, як ми скажемо. Грошей не буде. Будуть комуни. Усе спільне. Ніякої приватної власності. Усі витрати регламентує держава. Ось ти б хотіла, щоб у тебе все було, як у всіх?

Повія погладила себе по грудях, виразно округливши очі, мовляв, розумієш, про що я?:

- Так не буває, бо і ми ж різні. Ось у мене є багатство, за ним клієнти в чергу стають. Мені і платять більше, роблять подарунки. Чому це я повинна ділитися тим, що лише мені послав Господь?

Лев знову роздратовано махнув рукою:

- Дрібнобуржуазна стихія заповонила навіть борделі. Так думають селяни і робітники, бо думають лише про себе, про власний хутір, але ж ми ведемо мову про загальну рівність, а це і є метою суспільства майбутнього. Всі вівці повинні давати шерсть, а про інше дбає вівчар! А якщо добром не зрозумієте, то ми вас навчимо. Ось есери кажуть, що треба проводити Установчі збори і вибори, демократія, народовладдя і все таке. Знайшли дурнів. Хоча...Якщо демократію правильно використати, то нехай. Нехай і обирають, але лише більшовиків.

Повія почула незнайоме слово:

- А це ще що за одні?

- Лев здивовано глянув на жінку, але пояснив:

- Це ми з одним хитрим калмицьким юристом придумали таку штуку. В російських патріархальних сім'ях старшого в роду називають большеками, їх найбільше поважають селяни, тому і ми назвали свою групу большеками чи більшовиками. Правда, і есери не ликом шиті і обіцяють селянам землю. Ми на даному етапі це підтримаємо, а далі – подивимося. Поки нам вигідно, ми і чорта підтримаємо, щоб прийти до влади. Але що це за влада, якою треба ділитися? Владу беруть не для того, щоб віддавати. Тому – ніякої демократії, лише диктатура мас, а різних розумників-професорів і всіляких інших есерів, ми швидко навчимо. Зробимо такі школи, концентраційні, де несвідомі опортуністи будуть вчитися розуміти програму більшовиків. А якщо ні, то рушницю ще ніхто не відмінював, а вона поганому не навчить, - Лев розсміявся власному жарту, - Ну, досить базікати, збирайся. Коли наш товариш повернеться з Бобринця, можеш йому нічого не казати, а я ще попрацюю.

Жінка підійшла до вікна і відхиливши порт'єру, визирнула на вулицю, потім уважно і навіть прискіпливо подивилася на Лева, але змовчала.

Лев потягнувся:

- Хочу перед закордоном батьків провідати, бо скоро, чує моє серце, ніколи буде. Ех, торгував би я зараз борошном і зерном, як батько, і горя б не знав. Але ні, купецтво - не моє. Революція – оце справа! Весь світ перевернемо догори ногами! Хто був ніким – той стане всім! Чула про таке?

Більше не звертаючи на жінку уваги, Лев сів за стіл і почав писати, час від часу гортаючи сторінки книжок, які горою лежали перед ним. Повія шанобливо похитала головою, потім не втрималась, згадавши зовсім іншого,

не схожого на цього вченого Лева, яким він був з нею в ліжку кілька хвилин тому, саркастично гмикнула і вийшла, тихенько причинивши за собою двері.

14

Закохані вийшли на бульвар перед міською Думою, трішки постояли біля фонтану і пішли далі. Вже на Великій Перспективній Олександр зупинив візника та допоміг Ользі сісти на оббите шкірою м'яке сидіння прольотки:

- Ми поїдемо до Марка Лукича на візнику, бо мене вже два рази запитували, чому я порушую статут училища і не беру візника, адже юнкери і поручики в мундирі не повинні ходити пішки центром міста. Дурниця, звичайно, але що поробиш? Сідай зручніше, будь ласка.

Проминувши центр міста, забудований новими, архітектурно оригінальними будинками, прольотка заглибилася в вишневі та абрикосові вулиці, бо перед кожним будинком були розбиті палісадники. Невдовзі під'їхали до двору Кропивницького. Той якраз вийшов на вулицю і зрадів, побачивши молодих людей:

- Я і не сподівався, що послухаєте старого. Надзвичайно радий бачити вас, таких молодих і гарних.

Ольга сором'язливо опустила очі і прошепотіла привітання, ніби вперше бачила актора, а Олександр уже освоївся, бо був на злеті від шампанського і молодого кохання:

- Марко Лукичу, наше шанування. Ми вирішили втекти з балу. З вами цікавіше.

Кропивницький, примружившись, пригладжував долонею вуса:

- От і добре. А я збирався сьогодні в міський сад. У мене і свій є, але інколи тягне і туди. Там добре думається під Потьомкінським дубом, чули про такий? То і підемо разом, прогуляємося. Відпускайте свій екіпаж, - він усміхнувся, оглядаючи прольотку з відкидним шкіряним верхом, - Підемо через Інгул, на трамвай. Він нас відвезе прямо на місце.

Олександр спритно зіскочив на землю, допоміг Ользі і вже втрьох вони обійшли садибу Кропивницького і пішли вулицею до річки, яка ховалася в зелених, глибоких берегах.

Зупинилися на мосту, але хоч і над водою, прохолоди тут не відчувалося. Інгул у цю пору року був лише вузьким, зарослим густими очеретами потічком. Кропивницький показав рукою вниз, де вода ледь пробивалася крізь зарості:

- Бачите, який наш Інгул? Неначе і непоказна річка, а скільки в ній риби! Я знаю, де ями і колись таки добре ятерями ловив і карасі, і коропці, і плітку. Та й на вудку дуже люблю ловити, дивишся на той поплавець і скільки всього передумаєш! Тут і лини є, і соми, і раки – усього вистачає. Одна біда, люди завдають річці величезної шкоди, особливо оці відпочиваючі! Сидять

собі на березі, випивають-закушують, а все сміття кидають у воду. Що влітку, що взимку, аж серце болить. Усі п'яниці з базару ідуть пиячити на берег, пляшки викидають просто в воду, а взимку - на кригу. Ще і радіють, дурні, коли пляшка розіб'ється. А там, вище Великого мосту, в річку стікає брудна вода з громадських лазень. А ось тут, недалеко, облаштували корівники і все неподобство тече прями́сінько в річку та і тельбухи після забою тварин, теж викидають у воду. На весь повіт лише один санітарний лікар, але хто на нього зважає? Страшні люди. Не знають, що місто житиме, доки житимуть маленькі річечки, всі оці Біянки, Мотузянки, Сугоклеї, Липові чи старий Інгул. Люди, люди...Недарма один потічок тут так і назвали - Дурна Балка. Бо таки дурні місцеві люди.

Він розпачливо махнув рукою і продовжив:

- Нещасна Україна! Все проти неї. Не дарма кажуть, на кого Бог, на того і люди. А наші люди ще й самі на себе! Ось зустрічався недавно з хлопцями, які створили товариство Тараса. Їздили вони по селах, збирали пісні, легенди, розповідали про Україну, яка теж повинна бути незалежною країною, та куди там? Селяни про це і слухати не хочуть! Чи їх Мазепою налякали, чи поляки з москалями так вже вбилися під шкіру, що селяни не розуміють, для чого їм Україна? Лихо, та й годі. Якщо народ не зрозуміє, для чого потрібна своя країна, нічого путнього з цього не вийде,- Кропивницький замовк, перечекав, доки мостом прогуркотить валка возів і показав на одного візника, - Он, будь-ласка, їде і спить, йому і байдуже, куди воли прийдуть. Біда, та й годі. Неначе наш народ і в Бога вірує, але з християнством ми втратили віру в природу, перестали її шанувати, а значить – і берегти, губимо, як оцю річку.

Кропивницький перекинувся через перила і гукнув:

- Агов, Арсене!

З-під мосту, на видне місце по берегу вийшли два хлопчачки і задерши голови вгору, радісно привіталися:

- Здрастуйте, дядьку!

Той щиро посміхнувся:

- Ну, що, клює?

- Та сьогодні не дуже.

- Нічого, може завтра клюватиме, рибальська вдача завжди буває завтра, зайдете після риболовлі, покажете, що впіймали.

Хлопці знову сховалися під мостом, а Кропивницький повернувся до своїх друзів:

- Це мій родич, Арсенко Тарковський, талановитий хлопчина. Вже пише вірші. Але лише російською. А з нами, самі чули, розмовляє по-нашому, бо він - українець. Це їх так у гімназії привчають. Кому дістануться наші таланти? Що вони збережуть у пам'яті про своє дитинство? Оцю річку, оце латаття, сине

небо, крізь зелене вербове листя? Може колись і згадають, хіба таке забудеш? Дитинство - воно все життя з нами.

Нарешті, рушили далі. Доки йшли від мосту до трамвайної зупинки, Олександр весь час намагався непомітно потиснути Ользі руку. Кропивницький показав на земляні вали фортеці, які височіли на горі справа:

- Он бачите, ніби пагорби, це вали фортеці Святої Єлисавети. Хто ж її будував, як не самі козаки та наші ж селяни, собі ж на лихо? А ось, ближче, дивіться, хатки? Це Пермська слобода, бо сюди перевели карабінерний полк із Пермі, щоб служив у фортеці. А ще сюди привезли сербів із Балкан, розселили їх і ось тут, і за Новою Прагою, і під Криловим, навіть назвали наш козацький край Новосербією. На ці землі поселяни з Росії, Валахії та і з-за Дніпра також тисячами йшли. Сербам почали віддавати людські ґрунти і хати, що обживалися з діда - прадіда. Наші, звичайно, кинулися боронитися, так їх у цю ж фортецю і саджали. Вони пішли в гайдамаки, аж отуди, в Злодійську балку, то на них солдатів з фортеці нагнали, багатьох побили і постріляли. За моє жито, мене ж і побито.

Під'їхав трамвайчик, яким мешканці любили проїхатись круто під гору, аж до Міського саду, закладеного на схилах Сугокелї ще коли почали будувати місто. Потім місцеві хвалилися, що звідси возили фрукти аж до царського палацу, в Петербург, хоча дехто цьому не йняв віри, казали, що це був не петербурзький палац, а єлисаветградський, який збудували для царя. Зараз, в цій казарменого типу триповерхівці, вчилися кавалеристи з всієї імперії, але цар інколи там ночував, в спеціальних покоях на першому поверсі, коли навідувався на військові маневри.

У саду, помережаному алеями та кольоровими плямами квітників, створював святковий настрій духовий оркестр, а в затінку дерев шукала прохолоди чиста публіка або гувернантки з дітьми. Молоді люди спустились разом з Марком Лукичем широкими сходами на нижню терасу, трішки походили нею вздовж річки, потім підійшли до величезного, в чотири обхвати дуба. Мабуть він один і залишився з тих давніх часів, коли дубові гаї покривали все межиріччя Інгулу і Сугоклеї, яка майже до злиття з Інгулом ховалася в крутому яру. Кропивницький поплескав долонею по слонячій корі доісторичного чудовиська:

- Ось і він, Потьомкінський дуб. Хто знає, скільки йому років? Мабуть, ще і перших людей тут не було, як він ріс бадьорим пагінцем. Мені якось показали розкопану могилу в степу, версти три звідси при дорозі на Златопіль. У могилі знайшли кістяк велетенського чоловіка, правда золота при ньому не було, лише вуздечки і наконечники стріл, але найдивніше те, що покійник був похований на чумацькій дубовій мажі, а могила була обшита і перекрита грубезними дубовими колодами. Звичайно, за тисячі років вони зітліли, але мабуть їх і брали отут поблизу, доки за довгі часи не вирубали

зовсім, а оцей дуб якось уцілів. Але і він доживає... Це вам до питання, для чого нам берегти традиції, мову, одяг, фольклор. Все це захищає нас від байдужості до мови, родини, країни і рідної землі. Байдужі нікого не захищають, бо їм байдуже в якій країні жити і якою мовою розмовляти. Тоді нація гине, як отой правічний ліс, від якого залишився один-єдиний дуб. Бо байдужим було байдуже до того лісу, - Кропивницький зітхнув, навіть вибачився, що завів такої серйозної, але зупинитися вже не міг, - Кажуть, що ніби ось тутечки князь Потьомкін любив влаштовувати військові ради під час війни з Туреччиною. Дерево так і прозвали, а могли ж і козацьким іменем назвати, бо козаки тут точно бували, той же Сірко чи Палій, а можливо і Сагайдачний. Старі люди розповідали, що саме під цим дубом Потьомкін влаштував гетьману Петру Калнишевському прощальну вечерю, коли того везли на Соловки після руйнування Запорізької Січі. А збирав полки проти запорожців біля цієї таки фортеці прийшлий серб Текелій. Дивні діла твої, Господи...Ви чули, що Калнишевський, коли ще був гетьманом, сам приймав князя в запорожці? Козаки за своєю звичкою перехрестили Потьомкіна по своєму - прозвали Нечесою, бо він по тодішній моді носив величезну перуку.

Олександр з повагою подивився на дуб знизу вгору:

- А ми і не знали.

Кропивницький усміхнувся:

- Хто б сумнівався? Ми нашу історію зовсім не знаємо, ось і вистави українською весь час забороняли, а що буде, коли нашу мову зовсім перемелють у школах і службах? Плодять ненависть до України, зате вчать нас, що Москву потрібно любити. Взувають нас у лапті, коли ми чоботи носимо...Біда, та й годі.

Кропивницький обійшов навколо дуба, потім присів на лаву, винувато виправдовуючись:

- Ноги болять. Сідайте і ви.

Сонце сховалось за пагорб на протилежному боці Сугоклеї, накривши тінню село, яке розкинулось по схилу над водою.

- Бачите, як воно буває?, - драматург поглянув на молодих людей, - Можливо, нещасний Петро Калниш, і правда, сидів отут з Нечесою. Розповідав мені один тутешній дід, якому ще його дід розповідав, що Потьомкін тоді сказав Калнишевському:

- Отак - то воно буде краще. Ви, запорожці, своє віджили. Тепер Москва буде сама правити. Нам ці землі потрібніші, бо це пряма дорога до моря. А там Цар-град, а там і все інше нашим буде!

А Калниш йому сказав, що запорожці і без москалів з турками добре вправлялись, і що без запорожців москалі Туреччину ніколи б не перемогли. Ми, каже, вас у Крим і привели, на свою голову, а ви нам оце так віддячили? Потьомкін лише засміявся, мовляв, так дурним і треба.

Потемніло. На небі одна по одній почали з'являтися перші зірки, доки не пробився Чумацький шлях, відбиваючись у спокійній гладіні річки. Було чутно, як скидалася риба. Кропивницький підвівся, оглянув довгим поглядом виднокіл:

- Ну, що, молодята, підемо потихеньку, бо мені старому, пора.

Олександр і Ольга підвелися, вони поволі вибралися сходами нагору, а потім алеєю, повз торгові павільйони, вийшли з саду. Проходячи повз тюрму, яка грізним чотирикутником піднімалася на фоні ще трішки світлішого західного неба, Олександр запитав:

- А що, Марку Лукичу, чи і в новому житті будуть тюрми?

Кропивницький посміхнувся:

- Ех, молода наївність. Боюся, що злочинці будуть завжди, бо в людських душах ховається скільки темного і страшного, що вони і самі не здогадуються. Ось взяти нещодавній погром. Крамарів нещасних пограбували, а скількох нещасних при цьому і вбили чи покалічили за їхнє єврейство? А хто їх бив, запитати? Таки ж прості люди, в яких хтось розбурхав все страшне і потворне, що криється десь на споді душі. Люди дуже швидко робляться звірами, головне – знайти для себе виправдання. Заллють такому в душу ненависті, немов горілки, набрешуть такого, що і на вуха не налазить, ось і біжить він з налитими кров'ю і жадібністю очима, забирати чуже добро! А з нами хіба москалі не таке зробили, коли цар Петро під Полтавою наказав убивати і виганяти з хат українців, бо вони, начебто, проти православної віри? Набрехали, але ж москалі вірили в цю маячню і йшли, і вбивали, і грабували українців, бо ми для них тепер вороги на віки - вічні. Бо ми для них зрадники і мазепинці, бо ми хочемо розмовляти своєю мовою і не хочемо бути нічиїми підданими. Оце і весь наш злочин... Хто знає, що чекає на нас, коли українці знову почнуть тягти в різні боки - хто за Росію, а хто ще за когось?

Кропивницький зупинився, коли вони перейшли трамвайну колію:

- Ну, що діти? Далі я сам, через річку та і вдома, а ви ідіть собі з Богом. Прощайте.

15

Сидячи в кімнаті, Лев протер краєм скатертини пенсне і стурбовано звернувся до Зінов'єва:

- Щось мені здається, що ми десь не допрацювали.

Григорій, ковтаючи зельтерську, здивовано підвів очі на старшого товариша. Той продовжив:

- Дивись, що виходить. З робітниками і студентами, навіть з гопниками, в нас усе добре. Але ми зовсім не працюємо з інтелігенцією, з театром, а це гарний плацдарм для агітації. Добре було б навідатися хоча б і до Кропивницького, кажуть, що він зараз в Єлисаветграді. Людям дуже

подобуються українські вистави. Може старий і напише пієску – другу для нашої справи, скажімо, не про глитаїв, а про капіталіста?

Зінов'єв погодився:

- Можна, тим більше, я знаю, де він і зупиняється.

Не відкладаючи справу, змовники, прихопивши вина і закусок, вийшли на вулицю, гукнули візника і поїхали. Трохи не доїжджаючи до Клишівського мосту, звернули у бічну вуличку і зупинилися біля першого будинку з дерев'яним ганком і верандою.

Господаря, який саме поливав квіти, побачили біля двору.

Лев першим зіскочив з коляски і привітався:

- Доброго здоров'я землякам!

Драматург з цікавістю дивився на незнайомців:

- І вам не хворіти, а хто ж ви будете? Не признаю, вибачте.

Підійшов з пакунком в руках і Зінов'єв:

- Марку Лукичу, може запросите гостей в двір, у нас з собою є і випивка, і закуска?

Кропивницький спохмурнів від такої безцеремонності, можливо він сприйняв їх за нахабних столичних репортерів, які писали про акторів багато дурниць, а найгірше те, що вони намагалися влізти в приватне життя акторів, друкували плітки або повідомляли про інтимні сторони їхнього існування на сцені і поза сценою. Тому актори їх остерігалися, не був винятком і Кропивницький, не поспішаючи відчиняти хвіртку:

- Та воно можна і запросити, а тільки ж я вас не знаю.

Тим часом гості, не чекаючи запрошення, ступили на подвір'я. Господарю нічого не залишалось, як зачинити за ними хвіртку і запросити непроханих гостей в альтанку:

- То вже сідайте, якщо прийшли.

Зінов'єв поставив на стіл пляшку:

- Це за знайомство.

Кропивницький заперечив:

- Для мене це вже зайве. Я краще узвару. А ви – як хочете. То чим зобов'язаний?, - трохи роздратовано запитав він.

Лев протер хусткою пенсне і відрекомендувався:

- Я Лев Давидович, ваш земляк. Не ображайтеся за вторгнення, але ми з вами, і правда, земляки. Я в Бобринці жив і навчався, там у батька торгівля на базарі, а самі ми з Янівки, може чули?

Кропивницький зацікавлено подивився на гостя і присів до столу:

- Чув, чого ж не чути? Я ж, як-не-як, дворянин уродзонний, в Бобринці довгенько жив і працював у канцелярії, то і з вашим батьком не раз зустрічалися в справах. Та й скарг на нього чимало через мої руки пройшло.

Він любив приказувати українською, мовляв, грошей не люблю, але коли їх треба, а немає - цього не люблю ще дужче.

Лев винувато розвів руками:

- Приємно, що пам'ятаєте, але батько таки вмів вести справи, хоча сам був з простих, але, як у нас співали: "Батьки і азів не знали, та багато грошей мали". Комерція, що ж поробиш? Та і ви не раз сам грали комерсантів, оцих Калитку чи Пузиря. Симпатичні персонажі.

- Грав, бо хоч таким чином треба вчити народ, що людське вище за матеріальне, між іншим, це Ваш батько навчив мене триматися, коли щось не виходило з театром. Інколи ми з ним гомоніли по-людському. Він казав, що опускати руки не треба, коли щось не виходить, а треба перти воза, бо ніхто не прийде і ніхто нічого не дасть, - потім перевів погляд Зінов'єва, - А Ви?

Той чомусь вирішив розмовляти з відомим актором і драматургом по-простому:

- Ми з вами, Лукичу, можна сказати, сусіди. Живемо недалеко, теж над річкою, на Михайлівській, навпроти винокуреного заводу, - і не без гордоців додав, - У мого батька і молочні ферми є, одна недалеко від театру.

Кропивницькому фамільярність гостя не сподобалася і він криво посміхнувся:

- Гарні сусіди, нічого сказати. Хлів біля храму Мельпомени! Тут мистецтво, публіка гуляє, а тут - кізяки, вибачте на слові, вулицею пливуть. Таке амбре стоїть, що столичні дами непритомніють.

Зінов'єв нервово потер руки і налив собі вина:

- Що ж робити? Комерція. Але ж ще римляни добре знали, що гроші не пахнуть.

Кропивницький ображено засопів і відвернувся.

Лев сердито зиркнув на соратника, покрутив пальцем біля скроні і швидко заторохтів, намагаючись заговорити незручність:

- Марку Лукичу, дорогий, правда ваша. Комерція комерцією, а культура - культурою. Я дуже люблю українське слово, та і батько мій, як ви знаєте, теж. Тому українська культура і мова мені дуже близькі.

- А ідиш?, - Кропивницький хитро і весело примружився.

Гість засміявся:

- Ну, це вже, як водиться, але українська - рідніша.

- А розмовляєте російською.

- Так, бо вчили ж нас, у тому ж Бобринці, і в Миколаєві чи Одесі, лише російською, до того ж, часто буваю за кордоном і в обох столицях імперії. Там без цього ніяк. Політика,- і нахилившись ближче, прошепотів, - Я і мій товариш - більшовики. Є така партія, чули?

- А українською політики не може бути?, - Кропивницький забарабанив пальцями по столу.

Янівський, посміхнувшись, заперечив:

- Масштаб не той, а якщо серйозно, то ми хочемо не лише Малоросію. Ми хочемо змінити всю імперію, та що там імперію, весь світ!

Господар уточнив:

- Хто це – ми?

- Ми, більшовики.

Кропивницький подивився гостю прямо в очі:

- Все ми про щось мріємо, все кудись пнемося. Дай бог нашому теляті вовка з'їсти.

Лев нахилився над столом і зашепотів:

- Марку Лукичу, ви трішки, як би це сказати, ретроград. Часи змінилися. За нами майбутнє, в нас могутня організація, коли ми прийдемо до влади, то...

Марко Лукич його зупинив:

- А України вам мало? До чого тут Росія? І весь світ?

Співрозмовник хитро посміхнувся:

- Треба ж нам з чогось починати?

Кропивницький скривився:

- І ви туди ж. Ні, щоб своє будувати, вам подавай чуже. Україна вам ніби і ні до чого. Багатьом вона не потрібна, не ви одні такі. У нашій сім'ї половина пишеться українською - Тобілевичі, а половина вже на московський манер - Тобілевічі, - старий презирливо чмихнув.

Зінов'єву набридла ця розмова, яка створювала напругу, тому він надпив вина і, глянувши на товариша, хитро примружився:

- Ми ж усі розуміємо, що насправді, українська мова – мужицька. Але ми колись зробимо так, щоб усі мужики могли вчитися грамоті своєю мовою.

Кропивницький зневажливо махнув рукою:

- Зараз треба навчати, а не колись, бо поки сонце зійде – роса очі виїсть. Ось бачите, які гарні і влучні українські прислів'я та пісні! Оце і є справжня мова, а ви кажете - мужицька.

Зінов'єв зневажливо посміхнувся:

- Ну, гарні пісні, і що? Настануть часи і в усьому світі лунатиме одна мова і одна пісня - "Інтернаціонал".

Марко Лукич здивовано скопив на нього очі:

- А інші мови, а віра як же?

Співрозмовник махнув рукою:

- Як скажемо – так і буде. У майбутньому буде одна мова і одна віра в усьому світі. Комуністична.

Кропивницький розвів руками:

- Дожилися. Колись самого Христа розпинали, потім розпинали за віру в нього. Потім розпинати почали вже ім'ям Христовим. Хто знає, кого будете розпинати в ім'я свого бога ви, але хоч вам нагадати, що нічого вічного не

буває. Ну, змініте ви цього царя, возведете на трон іншого, але ж потім і його скинуть, а вас почнуть навчати так, як зараз збираєтесь навчати ви.

Він підвівся і пройшовся по двору:

- Читав і я вашу програму. Робота в мене така. Читав...Гладенько написано, тільки ви, добродії, хочете спочатку не будувати, а ламати і нищити, а вся історія цивілізації – це історія будівництва, винаходів і розвитку. Ото як Господь, неначе інженер, створив комах, пташок і звірів чи і нас, грішних, так і люди все навколо себе придумали і зробили. Сказано ж, по подобі і виду, тільки це люди придумали Бога по своїй подобі, як людину, а не навпаки... Усе, що ми бачимо навколо і чим користуємося, все придумали люди - від голки до автомобіля і ось недавно аеропланів. І українці в цій справі були не в тім'я биті, теж багато чого винаходили. Та що там казати, бо оранку хто придумав? А плуг? Скіфи недарма в своїй легенді про плуг, як подарунок з неба розповідали. Он там, на горі, між фортецею і Озерною балкою, розкопали курган. Так там знайшли справжній дубовий віз з колесами. Колесами! Це теж було зроблено на нашій землі, ще за дві тисячі років чи й більше, до Різдва Христового! Люди скільки й жили на оцій землі, скільки і творили. Отаке, а вам - війну подавай.

Лева зачепили слова господаря і він, передчуваючи полемічне натхнення, потер руки:

- Правда ваша, колего, можна я так звертатимусь, бо я теж, можна сказати, літератор? Творчість - це добре, але найкращі умови для чергового витка еволюції створювали саме кризи, революції та війни, в тому числі, як це не дивно звучить. На війну і ми сподіваємось. Якщо Росія не розвалиться після японської війни, то ми влаштуємо ще одну, після якої Росія точно не встоїть, бо армія і селяни з робітниками будуть нашими. Війна виснажує країну і промисловість, а народ – голод, безробіття, бідність і дорожнеча. Це ми влаштуємо.

Кропивницький сумно похитав головою:

- Знову за рибу гроші. Тільки людей зробите нещасними, але дозвольте я вас запитаю навпаки. А для чого революціонерам Україна, вам що, Росії мало?

Лев зверхньо посміхнувся:

- Ну, як же Ви не розумієте? Без України, її Чорного моря, без її вугілля і хліба, Росія просто помре. А є ще ж і народ України, козацький дух якого коли розбудити, то його ніщо не зупинить. Як же їх залишити для когось? Такий народ і Росії потрібен, - Лев засміявся, дивлячись, що проти цього аргументів у драматрга не знайшлося.

Помовчали, потім Лев кашлянув і перевів розмову на іншу тему:

- Ми віримо в своє, але як воно буде - побачимо. Але ми, власне, до Вас ось в якій справі. Ваші вистави користуються шаленим успіхом і не лише в Єлисаветграді, але і в Києві, і в обох столицях.

Кропивницький проти бажання посміхнувся, а Лев продовжив:

- Я ж і кажу, що ви зараз, ніби торгова марка Єлисаветграда. А тепер дозвольте зробити вам справді комерційну пропозицію.

- Мені?!, - актор не на жарт здивувався.

- Вам. Ви пишете чудові речі про село, а чи не могли б ви написати про таких же глитаїв, але в місті?

- Яких це глитаїв?

Лев трішки помовчав, покрутив у руках чарку з вином:

- Ну, хоча б про таких, як Ельворті?

Кропивницький підвівся і обурено засопів:

- Про Ельворті, кажете? Та які ж вони глитаї? Вони ж не землю взяли, а виробництво налагодили. А ви знаєте, що вони для своїх робітників роблять більше, ніж ви можете собі уявити? Он яку слободу, Новомиколаївку, для робітників збудували, а лікарню, а школу, а клуб? А скільки народу в них працює, заробляючи на життя?

Лев теж підвівся:

- Я ж і кажу, що це комерційна пропозиція. Ми заплатимо.

Драматург почервонів ще дужче:

- Себто, Ви хочете, щоб я за гроші оббрехав людину?!

Зінов'єв підкинув дров у багаття:

- Ви ж лицедій, теж не безплатно граєте. Чиста комерція, гроші ж не пахнуть?

Господар попрямував до хвіртки:

- Ну, от що, панове, для вас гроші може і не пахнуть, як і те, чим ви займаєтесь, а як по мені – так смердить.

Лев коротко вклонився, чухаючи зморщеного від роздратування лоба:

- Ну, що ж, значить не домовились. Прощайте. Але ми колись повернемось і тоді я буду вирішувати, кому що писати і як грати на сцені!

Кропивницький плюнув йому вслід і подумав:

- Скільки років за нас вирішували, що і як нам писати, доки ми вирвалися з кайданів? Нарешті українське слово довело, що воно не згірше, а може і краще за московське. А тепер якісь жевжики знову за нас хочуть вирішувати. Пропаде наш театр, ох пропаде!, - зачинив за гостями хвіртку і вернувся в сад, не припиняючи бурмотіти.

Сівши в прольотку, яка весь час чекала на вулиці, Лев зневажливо махнув рукою:

- Ці старі думають, що вони щось знають. Саме репане, а туди ж: куль- тура!, - він презирливо сплюнув, - Ні, на таких ставку робити не можна, тільки

інтернаціоналізм, щоб стадо було єдиним цілим, а краще - монолітним. Тоді поганяти легше. У нас буде своя інтелігенція, свої письменники і драматурги, свої композитори, які не будуть розводити слину, а писатимуть те, що потрібно партії. Будемо підтримувати свою літературу, а вона вже так буде служити, що весь народ буде нашим. Головне, як казав батько, не жаліти грошей там, де не треба їх шкодувати. А хто не захоче, тих будем перековувати. Як коней.

Трішки згодом Лев висунувся з коляски і знову сплюнув на дорогу:

- Тьфу ти, а я його майже любив. Казав же батько, що людей любити не можна. Старий знав, що казав. Людей не любити треба, а керувати ними, як стадом. Нічого, прийде коза до воза сіна просити, та - зась!

16

...Над сонним берлінським садом важким пасмами піднімається вранішній туман, ковзає по мокрому від роси черепичному даху будинку і непомітно розчиняється, зникає в прозорому серпанку нового дня. Потягаючись після короткого міцного сну, з будинку вийшли офіцери. У дворі вже порядкував ординарець, над багаттям у казанку клекотів окріп. Приходько спокійно привітався і запросив офіцерів до чаю та булочок з маслом.

Майор аж струснувся всім тілом від прохолоди і звернувся до рядового:

- Коли ж ви, Степановичу лягли, адже майже до ранку розповідали?

Той ніяково посміхнувся:

- Та я й не лягав, бо так себе розтривожив спогадами, що не до сну. Я скільки років намагався не згадувати своє минуле, ховався з ним, а оце – прорвало, - ординарець розвів руками, вибачився і відвернувся поратися біля вогню.

Майже в кожній людині завжди є щось таке, що вона воліла б викреслити з свого життя, в крайньому випадку забути, але деякі речі забуваються лише з часом, тривалим часом, а то і не відпускають до самого кінця. Як правило, людині вдається відсунути такі спогади на периферію свідомості, де вони тліють, як жаринки, доки згаснуть, або доки жар роздмухає несподіваний наскрізний вітер. Це спогади невдач, страху, сорому, але у рядового Приходька спогади були такі, які в інших обставинах допомагають виживати, піднімають настрій, дарують надію. Він згадував про кохання, про дітей, але згадувати було небезпечно, тому що ці спогади роз'ястрували душу, робили його слабким, здатним на необдуманий вчинок. Тому він заховав спогади аж на самісіньке дно свідомості, проганяв згадку про рідних навіть уві сні, щоб ненароком не проговоритися і не зрадити своїх найрідніших людей, не зашкодити їм. Тепер греблю заборон і табу на спогади було прорвано, з душі зійшли води всесвітнього страху і на чистій суші запалало багаття його щасливого майбутнього, яке він уявляв не дуже чітко, бо з пам'яті вивітрилися

не лише обличчя дітей, але і коханої, яку б він забув, якби не маленька фотографія. Втім, і вона не пережила війну, загубилася в якомусь бойовищу. Просто він знав і вірив, що біля сімейного вогнища буде тепло і затишно, але тепер довелося проганяти навіть думку про те, як станеться і коли відбудеться зустріч з коханою. Від цього Приходькові ставало сумно і тривожно.

Він налив у порцелянові чашки з старовинного мейсенського сервізу щойно завареного чаю, сказавши, що є і кава. Підполковник від кави відмовився:

- Німецьке пійло, краще нашого узвару напитися, але і чай підійде, нас до нього ще в військовому училищі привчили, - сьорбнув чаю і продовжив, - Така історія, що не знаю, що і думати. Я теж майже не склепив повік. Добре, що ми сьогодні відпочиваємо, можна сидіти хоч цілісінський день. Розповідайте далі, таке кіно, що і захочеш, та не придумаєш.

Приходько, ніби згадуючи, подивився на вкриті білуватими хмарами небо:

- Правда ваша, не життя, а кіно, самому не віриться. На японську я так і не потрапив, але і Олю свою загубив надовго. Нас таки відправили в Маньчжурію, їхали до-овго-о, на кожній станції мітинги «За блискавичну перемогу над япошками», оркестри, промови, а коли, нарешті, дісталися на Далекий Схід - все закінчилося нашою ганьбою. Було гидко, ніби тебе побили якісь сопляки – це тому, що нам наплели про нікудишню японську армію і могутню російську. Але служба є служба, тому, як потрапив у Миколаївськ-на-Амурі, то і служив кілька років по всій імперії, куди направляли. Я ж не з потомствених дворян, то і не служив у столицях, все більше серед іншгородців. Все пройшов - і Далекий Схід, і Сибір, і Туркестан, і Надволжя, і Біломор'я. Став ротмістром, командував ескадроном. Звичайно, за ці роки кілька разів бував у відпустках в Єлисаветграді. Скільки щастя було, коли бачились з Ольгою! Лише нею і жив, але це були миттєвості, якщо взяти все життя, яке летить, мов куля, не помітиш.

Приходько непомітно змахнув з ока сльозинку чи порошок:

- Так і Кропивницький казав, царство йому небесне, помер ще в десятому році. Оля казала, що він їй написав незадовго до смерті, неначе передчував: "Пройшов вік, як батогом ляснув"... Дуже ми хотіли з Олею одружитися, вона вже вчителювала, але все щось заважало. То захворіла її мама, потім занедужав батько, а ще брат, який часто потрапляв у тюрму за агітацію, а між відсідками ховався в підпіллі. Дісталось їй тоді, бідній, все лягло на її плечі. Доводилось їй допомагати хоча б грішми. Так тривало до 14 - го року. А потім - війна. Зараз кажуть, що Росію змусили вступити в війну, але це не так. Я це добре знаю, мій товариш, випускник нашого кавалерійського училища, служив у Генштабі. Він і розповідав, що російська армія давно готувалася до цієї війни, таємно розроблялися військові операції на чужій

території, бо хотіли захопити Стамбул і повернути йому назву Константинополь. Підмовляли сербів, щоб вони виступили проти Австро-Угорщини, хоча їх і просити не потрібно. Потрібно було дати команду. Ну, і дали, та так, що мало не здалося. І чим закінчилося? Завоювати - нічого не завойовали, але зате розвалилася Австро – Угорщина. Ніби добре, але ж пропала і Росія. Що за країна? Як ті монголи. Все нам щось треба від сусідів.

Тема війни зачепила за живе і офіцери навіть дискутували про геополітику і війни в історії людства і дійшли висновку, що війна, як і жадібність - вічні. Найстрашніше, що бажаючих завойовувати клапоть чужої землі не вчить ні власний досвід, ні чужий. Мабуть, психологія завойовників така, як і в злодіїв - їм здається, що вони ніколи не потраплять в руки правосуддя. Як почали люди, ще в мавп'ячому вигляді, з крадіжок шматка м'яса в сусіднього племені, та так і дійшли до межі другого тисячоліття з тим же бажанням поцупити чуже. Тільки тепер вожді придумують виправдання агресії, шукають серед сусідів ворогів, яких і оголошують злодіями на велику втіху власному народу, якому подобається бути завойовником. Їм завжди здається, що ще трішки і вдасться захопити ще одну країну, ще одну колонію, а там - підкориться і весь світ. Тоді настане такий бажаний і зрозумілий порядок.

Приходько навіть згадав Шевченкове: “ Кінь басує, от-от річку, от...от...перескочить, а він руку простягає, мов світ увесь хоче загарбати”. А коли все закінчується для агресора поразкою, бо це лише справа часу, її уроків надовго не вистачає - з'являється інший вождь, який знову марить славою монгола Чінгіза чи грека Македонського. Офіцери незчулися, як наблизилися і до небезпечних паралелей про братерство і рівність народів Радянського Союзу, яка чомусь завжди закінчується погано для українців.

Всі поневолювачі вважали Україну своєю власністю, а українців, в кращому випадку, своїми родичами, але якби меншими. Або висловлюють свої національні претензії в інший спосіб, пропагуючи свою національну зверхність чи богообраність, що в німців набуло форми нацизму. Виходило так, що психологія зверхності була притаманна чи не кожному нашому сусідові, окрім самих українців, бо вони не вважали себе богообраними, а сусідів - варварами. Звичайно, справа не в населенні, не в нації, а в режимах, які визначають політику країн, але ж волю диктаторів виконують люди...

Розмова ставала гарячішою, як завжди буває, коли йшлося про національні образи, які такі існують, хоч люди інколи про це і не здогадуються або не хочуть визнавати. Нація не те, що вчать політики, а те, що є в душі простої людини, тобто родинні почуття до знайомих і незнайомих людей, об'єднаних спільними звичками, традиціями, вихованням чи і просто сусідством. Це і територія, де представники однієї спільноти завжди можуть розраховувати на захист і підтримку. Насправді, рівень національної свідомості - це рівень спорідненості людей, бо будь який рід чи плем'я, до того,

як стати народом, складався виключно з родичів чи одноплемінників, до яких у людей особливе родинне відчуття. Те відчуття, завдяки якому дужче болить горе близьких і рідних, і дужче відчувається радість родичів чи добрих знайомих. Те відчуття, яке змушує вступатися за земляка, допомагати йому, як рідній людині. Те відчуття, яке змушує або сумувати, або пишатися належністю до нації. Тому всі українці в Радянському Союзі підсвідомо були ближчими між собою, ніж з тими ж росіянами. Навіть якщо вони стали інтернаціоналістами чи зросійщилися, вони десь глибоко в душі залишалися українцями. Так було і з радянськими людьми, які попри заборону виокремлювати будь-яку національність, окрім російської, все таки залишалися українцями, молдаванами чи грузинами, яким в критичних ситуаціях більше пекло за своїх. Так було і зараз, дійшло до того, що в запалі суперечки хтось з офіцерів почав сумніватися в радянській національній політиці і причинах війни, тому розмову довелося закінчувати.

Підполковник нервово запалив цигарку:

- Все, Степановичу, досить. Не треба рівняти Радянський Союз із царською Росією. Це не ми на німців напали, а вони на нас.

Майор сплюнув:

- Та годі тобі. Ми ж по-людському розмовляємо. Хіба ти не пам'ятаєш отих пісень: «Якщо завтра війна», або «Артилеристи, Сталін дав наказ?». Мене теж навчали політруки, що ми обов'язково повинні воювати на чужій території, а скільки ми всього ще не знаємо? Так що, мовчи, що ми нічого не знали. Розповідай, Степановичу, далі. А може, ну його, цей чай? Давайте краще оковитої. День довгий, коли ще так посидимо?

Ординарець неначе знав, що справа обернеться таким чином, тому миттю дістав із відра з водою, яке стояло в неглибокій ямці, пляшку горілки, поставив на стіл бляшанки тушонки та ковбаси й алюмінієві кружки.

Підполковник здивовано подивився на яму з відром. Степанович пояснив: - Це така наша холодильна машина. Як ота німецька, що стоїть розбита на кухні. Щоб зберегти влітку продукти, потрібно хоча б і в степу чи ось як тут, викопати неглибоку яму, щільно накрити і там завжди буде набагато холодніше, ніж на поверхні. Нас ще в училищі вчили цим козацьким хитрощам, але я і раніше таке бачив у нашому селі, на жнивах.

Майор розлив горілку, але ординарець пити відмовився:

- Ні-ні. Мені вистачить і вчорашнього, до того ж зранку я не пив горілки жодного разу в житті. Навіть в армії.

Він присів поряд з офіцерами, які коротко стукнулися кружками: "Ну, будьмо", почекав, доки вони закусили і продовжив:

- Я потрапив у Другу армію генерала Самсонова. Я пам'ятав Олександра Васильовича ще з Єлисаветградського кавалерійського училища. Довелося повоювати і в Німеччині, коли ми пішли в наступ і все йшло добре, аж доки вся

наша армія потрапила в оточення. Невелика частина військ, і я з нею, прорвалася, а генерал – загинув. Кажуть, що ми почали наступ у Пруссії, щоб змусити німців припинити натиск на Париж. Францію ми врятували, але відірвалися від своїх баз. Скільки наших солдатів полягло в отих пруських лісах та болотах? Їх там стріляли, як зайців.

Підполковник різко підвівся і запаливши цигарку, кілька разів швидко обійшов довкола столу, потім знову присів на стілець і налив усім горілки:

- Та це ми вміємо. Нам своєї крові не шкода... Ми вивчали про цей наступ ще в училищі. Нам казали, що Самсонов – зрадник, бо завів армію в оточення навмисно. Раніше я якось не надавав значення словам «важкі втрати», бо це ж не ми, а якісь інші люди гинули та і цифра на папері нічого не означає. А коли довелося самим скуштувати, по чому фунт лиха, тільки тоді і розумієш, як воно бути в пеклі і що таке втрати? А це ж вбиті, порвані на шматки чи скалічені солдати, такі ж люди, як і ти сам. Яким було боляче і страшно, які залишили вдома напризволяще старих батьків, вдів і сиріт.

Погоджуючись, Приходько сумно хитав головою, потім продовжив:

- От бачите, ті герої зараз для нас зовсім і не герої, неначе їх і не було, а вони - ось вони, перед вами, - і він постукав себе долонею по грудях, - А ви чули, що навіть німці за хоробрість і мужність Самсонова, дозволили дружині забрати його тіло і поховати генерала на батьківщині, в родовому маєтку Якимівці, це недалеко від Єлисаветграда? Хоч і жорстока була та війна, а все-таки, воювали ще за правилами, не так, як потім - розстріли полонених і концтабори, заручники і тюрми, а почалося це, самі знаєте, ким і коли. З нами більшовики теж не воювали, нас знищували,- несподівано захопився оповідач і замовк. Офіцери глянули один на одного, але нічого не зрозуміли, або вже втомилися дивуватися, а Приходько продовжив:

- Після виходу в чотирнадцятому з оточення контуженим і пораненим, я потрапив у госпіталь, боявся, що залишуся калікою, тому через власну дурість припинив писати Ользі і вона довго не знала, що зі мною. А після госпіталю, перед відправкою в діючу армію, я навідався до Єлисаветграда і ми з Олею таки одружилися, але повінчатися не встигли... Тільки нашого і щастя було, що три дні і три ночі... Так наші дороги і розійшлися. Коли в сімнадцятому я знову потрапив в Єлисаветград, її там вже не було, а я поринув у політику. Ох і бурхливі були часи! Революція в Петербурзі, Центральна Рада в Києві, Директорія, Українська Народна республіка, денікінці, григор'євці, більшовики, махновці, австрійці з німцями - всього скуштував, як і вижив? Але я все одно не забував Олю, шукав її, свою дружину, хоч мене добряче помотало боями, походами та втечами.

17

Чим більше офіцери слухали розповідь ординарця, тим більше переймалися, як повагою до цієї людини, яка раптом виринула з небуття, з

неймовірного виру подій планетарного масштабу, так і острахом, та так, що вже не знали, як до нього звертатися. За роки війни вони звикли розмовляти з підлеглими на “ти”, та і не прийнято було в Робітничо-селянській Червоній армії “викати”. Всі були “товаришами”, але чим вищим було звання, тим більше ставало очевидно, що ніякої фамільярності, навіть у звертанні, бути не може. Тому і почали величати “товаришів” так, як і колишніх “панів” - на “Ви”. Звучало смішно, але звикли і між вищим офіцерством і рядовим складом швидко утворилася колишня соціальна прірва, в командирів з'явилися, як і в царській армії, ординарці, практично старорежимні денщики чи слуги.

Майор знову налив горілки, але пити не поспішав, а почав уважно вдивлятися в денце кружки, неначе шукав там відповідь, але не знайшов і нарешті, запитав:

- А-а, як би його сказати? За кого ж вам довелося повоювати? Все таки..., - він не закінчив, бо все наскільки виходило за межі їхнього запрограмованого більшовицькою пропагандою світосприйняття, що офіцери боялися навіть уявити минуле свого підлеглого, де всі, хто хоча б не співчував владі, (ніби вона була хворою чи вже померла), був її ворогом.

Приходько аж підвівся з місця, бо відчув, що настала мить, після якої вороття назад уже не буде. Він відчув, що зобов'язаний розповісти цим молодим офіцерам, які були для нього якщо і не друзями, то близькими людьми, все про свою участь у подіях, які радянська історіографія трактувала по-своєму і будь-яка інша версія вважалася зрадою.

Після того, як опір українців було зламано, більшовики за кілька років знищили будь-яку згадку про українську незалежність, перестріляли та пересадили практично всіх колишніх українських політиків, тим більше – військових чи учасників антибільшовицьких виступів, продовжуючи їх знищувати і за кордоном, бо носії ідеї української незалежності були ворогами Росії на віки - вічні за всіх режимів. Тому будь-яка згадка про участь у давніх боях проти червоних могла закінчитися погано - в ті часи друзі миттєво ставали ворогами, були здатні доповісти, куди треба, або і заарештувати хоча б і рідного батька. Та і взагалі, за законами воєнного часу, які дозволяли вбивства ворогів без суду і слідства, хоча і слідство тоді лише відтермінувало розстріл, можна було очікувати чого завгодно. Тоді такі проблеми вирішувалися просто. Приходько про це знав, знав, що все могло закінчитися пострілом в потилицю, який би назавжди заховав його таємницю від решти світу, але вороття назад уже не було:

- Сьогодні і самому не віриться, але тоді така веремія була! Але що ж? Якщо дожив до цього дня, то невже хоч сьогодні не розповім?, - і він перевів погляд на підполковника.

Той засовався на стільці:

- Цей...Як його? Ну, раз зайшло так далеко, то вже розповідайте. Не в СМЕРШ же нам йти, так, майоре?, - тут він трішки приховав і свої страхи, бо "дядьки в кривих штанях", як називали чекістів в народі через галіфе, і його могли взяти в розробку за те, що скільки часу приховував інформацію про підступного ворога серед підлеглих, та ще і ординарця.

Той кивнув головою:

- Та вже ж не підемо.

Солдат налив собі чаю:

- Добрячий чай, як раніше, - зробив ковток, посмакував і продовжив розповідь, - У Єлисаветграді, як і по всій Україні, якраз створювалося Вільне козацтво, а ще були Січові стрільці та і багато чого було. Чоловіки, не лише військові, записувалися в козацькі сотні, які утворювалися ледь не в кожному селі. Ех, яка сила була, який підйом національного духу!

Майор знову не стримався:

- Так це ж петлюрівці!

Приходько діловито кивнув йому головою:

- Звичайно, але доведеться вислухати, бо вас цьому точно не вчили. Тоді кого лише не було - і гетьманці, і Центральна Рада, і Петлюра, і Махно, і Григор'єв, і Маруся, і Червона гвардія, і банди, і німці - це ті, кого я знав і бачив. Такий час був. Це зараз все просто, бо залишилася лише одна сила. Тоді в Україні були дуже сильні українські настрої, які я підтримував з молодих років. Бо мати свою країну - це природно для будь-якого народу, тому і вступив до Вільного козацтва, як і багато інших фронтовиків. Але треба сказати, що тоді вибір був великий. Багато моїх однокашників потрапило в Білу армію, немало їх потрапило і до Червоних. Їх охоче приймали всі, бо військова школа була гарною, що й казати. Розповідали навіть, що саме наш випускник, який дослужився до підполковника, розбив дивізію Чапаєва, але правда це, чи ні - не скажу.

Уже не пам'ятаю, в якому точно році, в Чигирині відбувся з'їзд козацтва, і я теж там був. Отаманом обрали генерала Павла Скоропадського, хоча ми хотіли обрати полковника Полтавця-Острияницю, я його знав ще по нашому училищу, але..., - Приходько знову надпив чаю, - Українські владці в Києві почали воювати один проти одного. То Винниченко проти гетьмана, то хтось інший проти Петлюри, то Грушевський проти української армії, а Махно, як анархіст, був проти будь-якої влади і бився проти всіх, але правду кажучи, його таки направляли проти нас з Москви. Там підтримували всіх, хто міг нашкодити Україні. Але Україну, можна сказати, зруйнували зсередини свої ж, бо розклали армію, втратили підтримку народу, адже люди чекали кращого, а стало - ще гірше. Тоді українські політики не зрозуміли, що потрібно було діяти більшовицькими методами, тобто робити те, чого найбільше очікував народ, наприклад, роздавати землю, а не повертати назад поміщиків. Та і

економіку завалили... Якщо нічого їсти і страшно жити, то з часом народу стає однаково, хто там зверху, бо він від негараздів просто втомлюється. Тоді його можна брати голими руками... Так, стараннями наших же провідників, нас і було побито, а ми і правда, були сильними, за нас спочатку було і місто, і село. Навіть в Єлисаветграді робітники створили кілька сотень Вільного козацтва. Не вірите? Але, так і було, аж доки самі ж українці не почали ділити Україну. Та і більшовицька Росія старалася, пам'ятаєте Троцького? Наш же земляк, бобринецький, а проти нас всю Росію підняв та і половину України також.

Підполковник сполохано закрутив головою і приклав палець до губів:

- Знову тебе заносить, - і він повів очима навколо себе.

Приходько розуміюче кивнув:

- То може вже вистачить?

- Та чого там? Пізно зупинятися, - поглянувши на товариша, сказав підполковник.

Проте офіцери дали оповідачу трішки відпочити і заспокоїтися, та і самі привели себе до ладу, перш ніж Приходько продовжив:

- Ну, я ж і кажу, червоні агітатори почали працювати проти нас. Я ж казав, що знав брата Олі – Павла, то я з ним таки зустрічався, щоб дізнатися щось про неї. Він мені підкинув прокламацію, ну, отого діяча, що я тільки що згадав. Він тоді був найвищим військовим начальством більшовицької Росії, військовим комісаром, чи щось таке і прямо закликав розсварювати українців, бо інакше їх не подолати. Учив, що треба народу України обіцяти рай і брехати про їхню владу, неначе вона хоче продати українців у рабство до німців, а Москва, навпаки, хоче їх врятувати. Він казав, що зараз треба підтримувати то одних, то інших, нацьковувати одних українців на інших, щоб потім всіх разом посадити в один лантух, як сліпих кошенят, та і викинути в море. Так і вийшло. Умів брехати наш землячок, що й казати. Якби ж його талант, та на добро, але - що вже гадати, коли і його недавно пригостили тим пійлом, що він нам готував. Ну, так ось. А тут ще війна, розруха, голод - люди і заплуталися. Потрапив у вир, то і пливи, куди течія. Ми спочатку добре воювали з більшовиками, били їх і в Смілій, і в Олександрії, і в Новоукраїнці. У Смілій ледь не захопили в полон коменданта російських військ в Україні Муравйова. Хто знає, може цим би і закінчилася війна, бо ми таки змусили російські війська тікати, але уряд несподівано припинив давати гроші для козацьких полків, та і всієї армії, бо тоді керували ті, хто вірив, що з Росією можна домовитись.

Приходько підвівся і підкинув гілок у багаття і знову повернувся до спогадів:

- Українську армію, яка залишилася без фінансування та твердого керівництва, було знищено за кілька днів, залишилися лише окремі осередки

спротиву Москві серед розбурханого краю. Ті, хто не визначився, не знали, що робити. Куди йти, якщо ти вжився в війну і готовий захищати свою країну до смерті? А тут з'являються як не Махно, то Григор'єв. До них пішло багато розчарованих та обдурених українських військових. Я теж пристав до Григор'єва, бо він оголосив війну за Україну і білим, і червоним. У нього навколо Олександрії була справжня ресурсна база. Там, неподалік, є велике село Верблюжка, яких до воєн, колгоспів та голодовок в нас було багато. Тільки з цього села пішло з нами на Одесу проти денікінців три тисячі шабель, але мабуть, не менше, воювало і за червоних. Якби ж ми всі разом піднялися проти російських військ – вони б перед нами не встояли, та куди там? Кожен тягнув попону на себе. Зараз видно, що перш за все, нам треба було перемогти, закінчити війну, захистити Україну, а вже потім розбиратися, хто за яку політику. Так російські більшовики і знищили поодинці всіх, хто став проти них. Коротше, "пішли наші вгору - по двоє на шибеницю", - Приходько гірко посміхнувся, змочив чаєм пересохле горло і продовжив сумне вороття в минуле, - Адже Григор'єва вбили теж не червоні, а махновці, недалеко від Єлисаветграда. Я дивом уцілів...Ми їхали до Махна в надії на створення потужного збройного угруповання, яке повинне було перейти на фронтний, а не партизанський спосіб війни на наших оперативних територіях - з старостами, управами, поліцією. Ми планували об'єднати всі проукраїнські сили, але мабуть, не з того боку почали. Треба було починати переговори хоча і з невеликими загонами, але наскрізь нашими, нарощувати сили, а ми почали з Махна, а в того в голові таке було накидано! Він розлютився на Григор'єва, бо той сказав, що анархії не місце в системній організації, бо потрібна державницька ідеологія і єдине командування, адже навіть анархія визнає лише авторитет сильної особистості.

Офіцери схвально кивали головами, вони захопилися розповіддю і вже не звертали уваги на обставини та прізвиська, які не сприймали ще вчора. Приходько залив окропом свіжу заварку, бо слухачам вже вистачило горілки. Вони випили по кілька ковтків чаю, запалили, і знову всілися, слухаючи неймовірні пригоди колишнього ротмістра:

- Коли в хаті, де йшла наша нарада, почалася стрілянина, мене врятувало лише те, що іншим махновцям спочатку теж було невтямки, що коїться? Тому я встиг вискочити з хати, захопити коней та з кількома своїми козаками галопом втекти з Сентового. Після цього справжніх козаків в Україні не залишилося, лише дрібні банди. Налетять на село чи містечко і думають не про перемогу, а як свої лантухи набити. Не кращі, а ще гірші були червоні, бо вони були організовані, але протистояти їм стало нікому. Без регулярної армії для нас все скінчилося.

З великими пригодами я повернувся до Єлисавета, щоб знайти Олю. У ті часи війна точилася за вокзали і в Єлисаветі теж влада змінювалася за

розкладом руху бронепотягів. Хто заїхав на вокзал, той і господар. То матросня, а перед ними були якісь анархісти, то Маруся, то біляки – кого тільки не було?! Обивателі були змушені захищатися та і зброї було до гибелі. Усе місто було поділене на комітети, які інколи об'єднувалися і таки давали відсіч зайдам, бо спробуй без знання місцевості поткнутися в нетрі Чечори чи Кузнів – заблукаєш і без перестрілки. Але щойно тікали одні, як на станцію бронепотягами заїжджали інші. І всі грабували, а найстрашнішими були, - він притишив голос, - Будьонівці, які втікали в двадцятому з Польщі. Ох і лютували, особливо діставалося євреям, неначе червоні хотіли їм помститися за свої невдачі. Ми одного «будячка» впіймали, так він розповів, що начеб-то є інструкція командарма бити жидів, як контрреволюцію, а в газетах і прокламаціях писати, що погроми влаштовують петлюрівці. Я потрапив у місто якраз після будьонівського погрому. Вони грабували, вбивали і гвалтували всіх підряд, що жидів, що купців, що селян. А на мітингах комісари розповідали, що після війни всі заживуть під московською рукою, як у раю, бо Ленін, як Мойсей, приведе народ до землі обітованної і що його обрав сам Господь - все, як у Біблії. Усе буде безплатним і всього багато. Вистачить на всіх. Люди і вірили, або хотіли вірити, та і війна набридла і крові пролилося надто багато... А Ольжину маму вони ж і зарубали прямо в дворі, бо не віддавала коня та лаяла червоних. Кінь був мій... Бойова була б у мене теща.

Приходько ледь помітно, дрібно перехрестив гудзик на грудях і на кілька хвилин замовк, дивлячись на дерево, де пташки діловито лагодили гніздо:

- Усе живе хоче жити... Всяк хоче свого щастя, і я теж його шукав. Коли матір зарубали ті, кому він так вірив, Павло напився з горя і, нарешті, сказав мені, де живе Оля. Вона вчителювала в Златополі, недалеко від Єлисавета. Я двома кіньми зразу туди. Знайшов. Радості було! Я ж їй не сказав про маму...

Ми трішки пожили разом, пізнали гіркого і короткого нашого щастя, доки Єлисавет, та і всю Україну, остаточно зайняли червоні, завели свої надзвичайки, почали встановлювати свої порядки. Українців хапали і розстрілювали ні за що, інколи просто за українську мову. Просвіту розігнали і постріляли, а Ольга була в сільській за головну. Треба було рятуватися. Я на той час уже виправив якісь документи, комісари теж хабарі поважали. Повіз Олю в Миронівку, це була наша Крилівська сотня, між Новогеоргієвськом і Олександрією, там жила її рідня. Село лежало далеко від міста, тихе і спокійне. Ольжин дядько Яків тримав млин, було в них і кілька десятин землі, сам і вправлявся, жили добре, правда, і працювали за трьох дурних, як він сам сміявся. Залишив я її там, а сам подався в Холодний Яр, це зовсім поряд, біля Чигирини. Тоді нам ще вірилося, що Україна повстане проти червоного лиха, але дарма – пружина опору в людях вся вийшла.

Інколи вночі завертав у село до Олі. Майже рік воював проти більшовиків у загоні Завгороднього, доки вони перекрили нам усі шляхи, але ми деякий час ще трималися, жили в старих, мабуть ще гайдамацьких, печерах, а за тепла - в куренях. Налітали ночами на їхні гарнізони по навколишніх містечках і селах, навіть Черкаси діставали, громили продзагони, та так і жили, сподіваючись на нашу армію, яка начебто формувалася десь за Збручем. Якось ми прищучили взвод продзагонівців і надзвичайки, в якому я наткнувся на Ольжиного брата, він уже комісарив, ну і..., - Приходько замовк, бо втопився.

Але майор не дочекався кінця паузи і підозріло запитав:

- Що, вбив? Сам? Ви ж неначе родичі?

Приходько низав плечима:

- Носив вовк овець, та понесли і вовка. Продзагонівці були нашими найлютішими ворогами, та і те сказати, що в бою родичів немає. Є вороги. Читали ж «Вершників», нашого єлисаветградського хлопця, Юрка Яновського? Там рідні брати в степу під Компаніївкою хіба так один одного рубали? Питання лише в тому, хто на чиєму боці? Війна все нищить - і країни, і родини, - оповідач провів долонями по обличчю, ніби змивав тяжкі спогади і продовжив, - Якось через зраду, а її було багато, ми потрапили в засідку біля Івангорода. Спочатку нас прихопила артилерія, потім піхота, потім знову артилерія, а після - кіннота. Тут мене шаблею і пригостили, але в гарячці бою якось не до того було. Ми почали тікати з того села через луки до лісу. Утекли. Якраз під гаубиці. Мене вибухом викинуло з сідла. Отямився вже вночі. Голова розрубана, все залите кров'ю, не зрозуміло, чи то ліс гуде, чи то в моїй голові джмелі гудуть, - Приходько погладив рукою шрам на обличчі, - Обмацав себе, ніби все ціле, руки-ноги на місці. Я відповз убік і наткнувся на вбитого червоноармійця, подумав, що в своєму дранті я далеко не втечу, тому переодягнувся і перевзувся, бо в червоних обмундирування було справне, навіть для коней були добрячі суконні попони з гаптованим на фабриці написом «Перша кінна». Так що не дуже вірте, що червоноармійці воювали проти нас босими і голими. Все було навпаки. Це на нас пішла вся Росія, бо більшовикам дісталися всі військові припаси царської армії, склади і арсенали. У них і аероплани проти нас були, а нам ніхто не допомагав - що знайшли чи відбили в бою, те й наше, тим і воювали. Такі ось справи. А потім Європа нас обдурила... Але про це я думав уже пізніше, а тоді - лежу в лісі та міркую, як вибиратися, бо червоні почали прочісувати ліс і було чути поодинокі постріли, видно, добивали наших поранених.

В лісі, де попри недавній бій, співали пташки, було добре чути лихослівну московську говірку – лаяли наших помираючих хлопців останніми словами. Я подумав, ось вона, орда, зарозуміла і пихата в своїй упевненості зазіхати на чуже! Ще коли поїздив по Сибірам, де місцеві племена і російської не знали,

зате найостанніший кацапський пияк вважав себе паном над ними, зрозумів звідки у них ця пиха і лють проти українців? Два століття завойовували диких, про це в світі нічого не знали, як і вони про світ, тому вважали себе найдужчими, що перед ними ніхто не встоїть і не має права боронитися, а тут ми посміли сказати, що ми – не вони. Таки не вони, бо московити завойовували диких, щоб самим стати дикими. Навіть своє кріпацтво вони вважали Божим даром, яке дається лише обраним народам, достойним після смерті раю, за земні муки, а ми не хотіли бути кріпаками!

Приходько замовк, ніби забув, про що йшла мова, тому мав запитати:

- Я казав, що встиг переодягнутися в форму вбитого червоноармійця? Отож, щойно перевдягнувся, а на того бідолаху натягнув своє дрантя, щоб заплутати сліди, як знову знепритомнів. Прийшов до тямі вже в лазареті, аж у Києві. Ну, думаю, кінець, попався, але мене не турбують, я і заспокоївся, лежу собі, лікуюсь, від'їдаюсь. Аж якось лікар приносить документи, які знайшли в начебто моїй гімнастерці. Так я став червоноармійцем Іваном Степановичем Приходьком. Я довго не міг розмовляти через контузію, зате встиг добре звикнути до свого нового імені. Мене трішки підлікували і комісували, бо я для наглядності продовжував мовчати. Так я і врятувався. Можна сказати, вирвався з того світу, але найбільше хотів побачити свою Ольгу.

Дістався до Миронівки, прожив кілька тижнів, на люди не показувався, але ж це село – всі все знають, почали заходити сусіди, щось розпитували, а ще більше - придивлялися. Стало очевидно, що пора чекати міліцію і якби почали перевіряти, я б не викрутився, бо Холодний Яр був зовсім поряд, так що мене невдовзі впізнали б. Тим більше, я був вже нікому невідомим Приходьком. Довелось тікати аж на Кубань, все ж таки, це була ще Україна, та і в Холодному Яру ми мріяли, що на Кубані вдасться зібрати нове українське військо, вірили, що там живуть наші люди, та воно в ті роки так і було.

Поїхав спочатку сам, ніби на розвідку, думав, що згодом заберу і Олю, але зразу не вийшло, бо вертатися було надто небезпечно. В ті часи рік чи два розлуки, якщо залишилися живими, нічого не вартували - настав час розлук, але ми знали, що колись знову будемо разом. Влаштувався на кінзаводі, працював з кіньми, бо знав цю справу. Нікуди не висовувався, так і жив, чекаючи нагоди. Олі навіть не писав, але коли почався голод, виписав відрядження для закупівлі коней, зібрав харчів і поїхав рятувати сім'ю. На Кубані теж було скрутно, знаю, що одну українську станицю, Уманську, військами було взято в блокаду, доки всі люди вимерли. Її потім і назвали по-іншому, Ленінградською, бо нове населення з-під Ленінграда привезли. Але наш кінзавод Бог милував, мабуть тому, що коні - не люди....

Наступного дня, коли втомився більше звичайного, а офіцери розійшлися в справах, Приходько зайшов у стайню, приліг на німецьке пресоване сіно і задрімав.

... Паровоз, важко і повільно тягнучи складений зі старих, скрипучих вагонів потяг, оминав Олександрію по колу з північного сходу. Через це місто можна було роздивитися, немов перед вагонами воно оберталося, ніби декорація на величезній сцені. Спочатку побачив південну околицю, Бадину, потім перед очі випливав центр з пожежною вежею – найвищою спорудою на той час, за цим – залізничний міст, на який потяг мав виїхати через кілька хвилин. Олександр добирався до своїх рідних вже третю добу, але коли побачив знайомі краєвиди, втома зникла. Було страшенно цікаво, але він ніби байдуже поглядав у вікно, намагаючись бути непомітним. Він намагався нічим не виказувати зацікавленості, щоб не потрапити нікому на очі, адже неодноразово колись бував у цих місцях і з козаками, і з григор'євцями. Коли минали маленьке приміщення вокзалу, згадалося, як ось на цій самій колії стояла залізнична цистерна з спиртом. Хлопці Григор'єва просто розстрілювали її з рушниць та маузерів, з пробоїн били цівки спирту, а люди – хто набирав його в посуд, хто просто намагався пити, ловлячи спирт губами...

Тим часом потяг наближався до залізничної станції Користівка і села Приютівки, яке вигнало хатки до самої колії і аж ген за Інгулець. Українські села стали схожими на старчих, які раптом з молодих і вродливих молодниць перетворилися на казна-що. Вони не могли цього ні досягнути, ні зрозуміти, тому приречено доживали свого віку в лахмітті і руїнах. Багато хат чорніли вибитими вікнами і проваленими солом'яними стріхами крізь двометрові бур'яни, які стояли стіною ще з осені, бо порядкувати в покинутих дворищах було нікому.

Перший зелений вітер весни пофарбував зеленкуватим серпанком кущі та дерева. Олександр готувався на вихід, тому стояв у прокуреному наскрізь брудному тамбурі й впізнавав знайомі місця, де доводилося воювати в складі корпусу Вільного козацтва. Тоді воювали вздовж залізниць – чия станція – той і перемагав, тому й бої були такі, що згадати страшно. Бронепотяги, артилерія, кіннота, піхота – все вбивало, щоб не бути вбитим. Олександр з вікна угледів горбок, на якому колись окопалися червоні і їх довелося вибивати кілька годин. Десь там були і козачі могили...

Завжди дивно повертатися в такі близькі в спогадах місця, але де вже нічого не відбувалося. Це вже стало історією і немає різниці, коли сталася подія - сто років тому чи вчора, якщо ця подія щось значить для землі чи народу. Тому зайти завжди намагаються знищити пам'ять про минуле загарбаного краю. Так і поринають в небуття, ніби ніколи і не було, навіть місця, де відбувалися знакові події, тому ми зараз і не знаходимо слідів

минулих битв чи боїв, про які нагадують деякий час хіба що шрами - окопи чи вирви від розривів снарядів і бомб. Але вони теж не вічні і за сто років, окоп метрової глибини поволі обсипається, заповнюється падалішнім листям, заростає травою і зникає без сліду. Хіба що колись люди знайдуть зеленкуваті гільзи та іржаві уламки снарядів або і людські кістки, які не було кому поховати. Чиї вони - ніхто не знатиме, як не знатиме, хто і коли копав оці окопи. Земля сама лікує свої рани, загоюючи шрами, а рани людства так і залишаються незагоєними, бо ніхто не поверне вбитих, і ніхто не зачне ненароджених...

Олександр бачив знайомі місця і неначе знову передивлявся кадри кінохроніки, яку знімали ще тоді, коли все це відбувалося з ним. Його ніколи не покидало відчуття, навіть під час бою, коли доводилося стріляти чи доганяти ворога шаблею, або ось-ось рубонуть його самого, не покидало відчуття нереальності того, що відбувалося навколо, неначе все це не мало до нього жодного стосунку. "Як у кіно", - подумав він, коли побачив місток через річку, яким йому доводилося мчати алюром, щоб наздогнати втікаючих продзагонівців. Їх дістали он під тим тином... Зараз під мостом бовталися хлопчачки, мабуть драли раків, але про що вони розмовляли, було нечутно - кіно було беззвучним. Картина за вікном змінилася і все, що бачив мить тому, знову стало історією, знятою на кінострічку.

Нарешті, за вікном з'явилися триповерхові цегляні будинки користівських залізничників, водокачка, пакгаузи і сам вокзал. Паровоз, коротко верескнувши, зупинився. З вагонів посипалися на перон люди, в основному бідно одягнені селяни з лантухами, плетеними кошиками-кошолками і клунками в руках чи за спиною. На "багаті села" їхало і багато міських мешканців, які сподівалися обміняти на харчі домашній скарб чи одяг. Серед пасажирів потяга було багато офіцерів Червоної Армії, які з родинами їхали в пульманівському вагоні. Їхні дружини намагалися триматися від селян подалі - крутили носами, хоча і прицінювалися до речей, які люди пропонували обміняти на хліб. На станції було гамірно і людно, але і цей гвалт наскрізь пропікали жалібні голоси худеньких та обдертих дітей, які просили хліба.

Не встиг Олександр зіскочити на перон, як до нього підійшло двоє міліціонерів у білих кітелях і обшитих білою парусиною картузах, чемно привітались і попрохали показати документи. Він спокійно подав їм посвідчення уповноваженого Кубанської округи по закупівлі коней в Українській РСР. Міліціонер покрутив посвідчення і скрививши губи, ніби аж посміхнувся:

- Та де тут ті коні?

Олександр підтримав розмову, зробивши вигляд, ніби не зрозумів іронії:

- Та тут же недалеко, в Лікарівці, є великий кінзавод, там, кажуть, кінь самого Будьонного живе на пенсії.

- Ну, хіба, що там, - почухав потилицю один з міліціонерів. Вони повернули посвідчення і відкозирявши, відійшли. Олександр почув, як хтось із них стиха промовив: «Чи ти чув таке - кінь на пенсії? А люди, що, гірші за коней, що мають подихати без шматка хліба?». Інший змовчав або вдавав, що не чує. У такі часи глухота для багатьох стає рятівною, але рятуються одиниці, а страждають від неї мільйони.

Приходько подивився на людей, на міліціонерів, які вирізнялися в натовпі білими картузами, закинув на плечі клунки, але помітивши стенд із зачиненою під склом на замок Зінов'євською окружною газетою «Соціалістичний наступ», зупинився і став читати. Писали про необхідність знищити куркулів «як клас», про «чорні дошки» з назвами сіл, які не справилися з завданнями по хлібозаготівлям. Було багато доносів сількорів про куркулів, які начебто ховали зерно, а ще більше – брехливих матеріалів про щасливе життя за більшовиків. На душі стало ще важче від усвідомлення, що те, проти чого він воював, перемогло і зараз знищувало народ, при цьому насміхаючись з нього. Олександр уже не сумно, а болісно зітхнув, похитав головою і пішов через село в напрямку Миронівки.

Він йшов прадавньою, до дзвону втоптаню ногами і укатаню возами степовою дорогою, яка ніби сіро-жовтавий струмок, текла між зелених берегів молодих трав. Інколи подорожній присідав на обочину відпочити, висмикував з зеленої хвилі стеблину пирію і жуючи соковиту серцевину, вдихав різкий запах весни. Потім піднімався і знову крокував дорогою, що двома розділеним посередині зеленою травою сірими смужками, ніби віжки кінної упряжки, тяглася далі й далі, аж туди, де дорога впиралася в небокрай. Йому подумалося, що якби він міг намотати дорогу, ніби віжки, на кулаки, та впертися ногами в землю, та натягти їх так, щоб зупинити світ, то... але лише мотнув головою, щоб прогнати видіння, яке постало у нього перед очима.

Втомившись, Олександр відійшов вбік, роззувся, щоб відпочили набряклі ноги, ліг на спину і довго вдивлявся в химерні білі хмари, які пропливали синім небом. Згодом йому здалося, що він лежить на возі, а хтось невидимий поганяє віжками коней і вони летять у безкрайому просторі невідомо куди і навіщо? Він прокинувся, відпив з пляшки теплої води і знову вийшов на дорогу.

Минувши кілька напівзруйнованих сіл, які лякали тишею, бо з дворів на перехожого не валували собаки, а у вуличній пилюці не греблися кури і майже не траплялося людей, зате на околицях щедро горбилися свіжі могили без хрестів, Олександр вже поночі дістався Миронівки.

Здавалося, в світі нічого не було окрім його гупаючого на все мертве село серця і чорного неба, густо всіяного зірками, ніби поле соняхами та Чумацького шляху над головою. Зоряна дорога оперізувала небо якраз посередині і була такою яскравою, що здавалося, на неї можна було стати, лише обійди

чорніючу на тлі неба хату, за якою ховалися зірки, але потім була інша хата, а Чумацький так і залишався недосяжним. Чоловік подумав, що небо поділене навпіл недарма, як його життя, але сказати яка частина була чи буде світлішою, він не міг – темрява охопила весь світ і лише зірки блимали, мов каганці, надіюючи, що кінець дороги вже близько. Приходько зітхнув, бо вже знав, що його дорога не закінчується ніколи, як і Чумацький шлях.

З обережності він обійшов село горою і тихенько постукав у вікно хати далеких Лисенкових родичів, щоб дізнатися щось про родину дядька Якова. Підсліпуватий, але балакучий господар його не впізнав, зате сказав, що дядька Якова розкуркулили ще в 29-му році і запроторили до Сибіру разом із сім'єю, звідки вони не повернулися, а їхню хату під бляхою забрали під сільраду.

- Здається, з ними жила і якась рідня, племінниця, чи що?, - обережно запитав Олександр.

- А-а, ці? Ці повернулися, слава Богу. Їх Ярина, ох і бойова молодиця, якимось дивом вивезла аж з самого Сибіру. Вони з нею і живуть, отам, під горою. Бідують..., - зітхнув дід і зник у могильній чорноті хати. Було чути, як він підпирав двері зсередини.

19

Олександр у непроглядній темряві, бо жодне вікно не світилося, пройшов вулицею, яка кривуляла ніби у балці між зарослими деревами дворами, піднявся стежкою до перелазу, сторожко зайшов у двір, трішки постояв, стримуючи калатання серця і тихенько постукав пучками пальців у шибку маленького віконця. Невдовзі в вікні позначилася схожа на примару біла тінь. Тітка Ярина спочатку з острахом довго намагалася розгледіти крізь шибку, кого ж це принесло проти ночі, ніяк не могла впізнати неочікуваного гостя, а він вже почав сердитися, бо не міг же на всю вулицю горлати, що це він, Сашко!

Нарешті вона дзенькнула клямкою, відчинила вхідні двері, пропустила гостя в сіни, в холодний мишачий дух глиняної хати, потім прочинила двері на свою половину хати, щільніше запнула великою чорною хусткою вікно, замість свічки запалила довгу дерев'яну скалку і аж тоді обійняла Олександра:

- Це ти, Сашко! Зразу і не впізнати, вже і посивів, ми вже і не чекали тебе побачити, а Яків так і не діждав, - вона сказала це буденно і без горя, до якого всі звикли і почали ставитись, як за мирного часу до якоїсь дрібної неприємності.

Олександр втомлено присів на лаву, обдивився кімнату, зупинив погляд на іконах, потім на сімейних фотографіях під склом в одній рамці і хвилюючись, запитав:

- Тітко Ярино, а...Оля? Де? Як вона?

Тітка сплеснула долонями:

- Ох і дурна! Мелю, казна-що. Та тут вони, на тій половині, сплять уже.

- Вони?.

- Ну, вони, - неначе по іншому і не могло бути, запевнила Ярина, - і Ольга, і Лідочка, і Вірочка.

Спітнілий від несподіваної звістки, яку він зразу і не усвідомив, Олександр підійшов до дерев'яної цеберки на ослінчику, зачерпнув кухликком води, напився, утер тремтячою долонею губи і хрипким від хвилювання голосом, неначе крізь кашель, запитав:

- Як... їх... побачити?

- Та зараз, постукаю в двері, щоб вона прийшла. Щоб малих не налякати. Вони ж тебе зовсім не знають, ну так?

- Малих?!

- Ну так, малих. Їх же двійко дівчаток в Ольги знайшлося, як ото ти поїхав.

Тітка обережно вийшла в сіни і тихенько пошкребла пальцями двері до іншої половини хати:

- Доню, доню! Чуєш? Не лякайся, виходь, тільки тихенько, в нас дорогий гість.

Невдовзі на тітчину половину несміливо зайшла ставна, але змарніла молодиця з великими очима на худому обличчі, в накинутій на нічну полотняну сорочку великій, чорно-червоній квітчастій хустці й залякла біля одвірку, нерозуміюче дивлячись на нічного гостя, але тільки-но той прокашлявся і назвав її ім'я, кинулася йому на ший і завмерла, міцно обійнявши обома руками:

- Сашко!! Це ти!! Це ти!! Господи, живий, - потім трішки відступила і одночасно по-жіночому і по-материнському, оцінююче подивилася на Олександра, - Худий, дорослий зовсім, - обережно провела долонею по жорсткій від кількадевної щетини щоці чоловіка, торкнулася тремтячими пальцями шраму, - Боже ж ти мій! Так і не зійшло...

Олександр узяв її за руку і кілька разів ніжно поцілував, потім приклав її долоню до своєї шрамованої щоки:

- Куди ж він дінеться? Це мені пам'ять і перепустка в інше життя. Я ж тобі розповідав ще тоді, в двадцять п'ятому. Ольга витерла очі, сплеснула руками і крутнулася на місці:

- Що ж це я? Тітонько, він же з дороги, мабуть голодний і втомлений, у вас щось знайдеться? У мене є лише печений буряк.

Олександр замотав головою:

- Зачекайте, я не голодний, а... Ліда й Віра, це... хто?

Дружина розплакалася:

- Ой лишенько, він же нічого і не знає! Це ж наші з тобою донечки! Зараз піду приведу, - і заторохтіла, намагаючись розповісти все і зразу, - Вони такі

розумниці, я їм розповідала про тебе, але сказала, що ти...загинув і щоб і дітям так казали, бо такі часи страшні!

Тітка тим часом витерла фартухом сльози і принесла з сіней шматочок перепічки в чистій полотнині, дістала з печі ще теплий горщик з якоюсь запареною травою, поставила на стіл, винувато розвівши руками:

- Таке врем'я, що і гостя зустріти нічим.

Олександр притьмом кинувся до своїх чималих клунків, швидко розплутав зав'язки і почав викладати на стіл гостинці:

- У мене все є, я ж чув, що тут непереливки, тільки не думав, що наскільки, газети ж брешуть, що в нас рай земний, то і взяв дещо, а дещо купував на великих станціях – там все є.

Тітка Ярина сіла на лаву і чи то здивовано, чи то злякано втупилася в багатство, яке з'являлося на столі, мов з чарівної скриньки:

- Оце так, я думала що в світі вже і сала немає, бо забули, яке й воно. Дивлюся на все так, ніби ніколи й не бачила. І хліб святий, і цукор, - вона знову витерла фартухом очі, - Що робиться, що робиться?

Ольга теж дивилася на їжу широко відкритими очима. Олександр узяв її за руку:

- Рідна моя, скільки ж ти витерпіла, а ...як же... дівчатка?, - він ще не міг вимовити слова "донечки", - Може я хоч гляну на них, доки сплять, щоб не налякати?

Раптом двері в кімнату відчинилися і на порозі босоніж стала смуглява тендітна дівчинка в довгій нічній льолі. Вона спідлоба дивилася на незнайомця блискучими горіхово - чорними очима, потім підбігла до мами і уткнулася обличчям у пелену. Ольга взяла доньку на руки і кілька разів поцілувала:

- Донечко, тільки не лякайся, бо в нас велика радість – наш тато приїхав,- вона вже з радістю і гордістю повернулася до чоловіка, - Це Ліда, а Віра заспалася, - і знову почала цілувати дитину.

Олександр на несподівано ослаблих ногах підійшов до дружини і обережно погладив доньку по голівці, але мала сховала голову в плечі і відвернулася до мами, тісно притулившись до неї всім тільцем. Ольга обережно повернула її голову до татка:

- Доню, Лідуся, не бійся, це справді наш татко. Просто я казала тобі, що його немає, щоб ніхто нічого не розпитував, бо ти ж знаєш, що є лихі люди? Вони про татка нічого не повинні знати, добре?, - мала серйозно кілька разів кивнула головою. На іншій половині хати раптом запхикала друга дитина, Ольга вийшла і повернулася з Вірою на руках, яка терла кулачком очі, але побачивши стіл з їжею, затягнула: «Хлібця хочу-у-у».

Олександр раптом щось згадав, узяв меншу валізку і дістав звідти дешеві цукерки, потім плюшевого ведмедика і протягнув доньці:

- Лідочко, це все для тебе. Я не знав, що ти є, але вірив, що будеш, - ніяково пояснив новоспечений батько.

Ольга зрозуміла і посміхнулася, дивлячись на них, посміливішала і Ліда, ще раз глянула на маму і ледь доторкнувшись своїми пальчиками батькової шорсткої долоні, обережно взяла ведмедика і притисла до себе. Віра, широко відкривши очі, боялася взяти цукерку. Тітка знову заплакала: «Воно ж, біднесеньке, і не знає, що це таке - цукерка».

Олександр виклав вміст клунків на стіл і запросив усіх до вечері. Ярина окинула оком багатство, рішуче вийшла на вулицю і повернулася з пляшкою самогону, яку дістала десь із схованки: «Ось, берегла, як зіницю ока на розтірку чи ліки, бо зараз як захворієш, то хоч божу матір співай, але раз така справа – то як же без неї?», - взяла з мисника товстостінні чарочки зеленого скла і поставила разом з пляшкою на стіл.

Олександр сів біля Ольги, непомітно поклавши руку під столом на її коліно, вона відповіла потиском своєї долоні, а другою обіймала обох дівчаток. Олександр схаменувся, взяв ножа і почав нарізати хліб, сало, ковбасу та оселедець. Тітка попросила всього зразу не нарізати, щоб не захворіли на животі та треба ж і на потім залишити, бо більше взяти буде ніде:

- У нас же нічого немає, якщо зараз все поїмо, то що буде завтра?.

Олександр обійняв її за плечі:

- Не бійтеся, я привіз і пшона, і борошна, і олії. Поки що вистачить, а потім в мене лист є до директора кінзаводу, щоб виділив для уповноваженого Приходька, - він показав вказівним пальцем на себе, - Продуктів на весь термін відрядження. Він допоможе, раз обіцяв. Просто покуштуйте, а зранку наварите кулешу, та так і будемо поправляти вам здоров'я, он які худющі, - і він погладив по голівках Ліду і Віру, які, ніби горобенята, сиділи в мамі на колінах, потім обійняв дружину. Тітка Ярина відщипувала хліб маленькими шматочками і довго, з насолодою жувала, скуштувала по маленькому шматочку сала і ковбаси, подякувала:

- Багато зразу їсти не можна, бо скрутить. І вам теж досить, а ти, Сашко, їж, а я тим часом закип'ячу окропу та зроблю узвару з сухих груш. Цукру ж можна трішки взяти для узвару?, - потім показала рукою на стіл і розпорядилася, - А оце все потрібно заховати. Хоча активісти і буксири вже не нишпорять по хатах та клунях, але береженого і Бог береже.

Після вечері Ольга пішла на свою половину і постелила дівчаткам окремо, бо до цього вони спали на одному ліжку з нею. Ліда заснула в Ярини на руках, бо до татка так і не пішла, притискаючи до себе нову іграшку. Ольга віднесла дочок по черзі на іншу половину і вклала спати, поцілувавши і перехрестивши на ніч. Потім повернулася на тітчину половину і сіла на лаву біля Олександра. Тітка почала прибирати з столу, віднесла в схованку ледь почату пляшку самогону, Олександр виніс і заховав в ямі під клунею бодню з

харчами. Упоравшись, всі повернулися за стіл. Тихенько гомоніли, сумно переказуючи минуле, аж раптом тітка якось підозріло заметушилася:

- Що ж це я, старістю, сиджу та й сиджу? Пора ж і спати. Ви ідіть собі, відпочивайте, а я теж ляжу. Давно на піч пора.

Ольга взяла ніяковіючого чоловіка за руку і повела на свою половину, побажавши тітці доброї ночі. Там допомогла йому роззутися і вмитися, постелила ліжко новим полотняним простиралом. Олександр якийсь час не міг відвести погляду від поснулих дочок, потім повернувся до дружини, немов запитуючи дозволу лягти в ліжко. Вона загасила скіпку і враз, замість темряви, їх обгорнуло яскраве світло почуттів, які лише чекали можливості спалахнути всі оці довгі роки, але шал швидко пройшов, коли Олександр почув шепіт :

- Любий, я так боялася, що ти приїдеш до мене... отакої... худої... негодящої, змарнілої і негарної, а воно так і вийшло. Розумієш?...

Він лише погладив її по голові, відчуваючи долонею збентеженість дружини, тому взяв її слабку руку і вони просто лежали, слухаючи, як в темряві сопуть донечки. Розмовляючи, довго не могли заснути, трималися за руки, ніби боялися втратити одне одного навіть на сон. Ольга потроху наповнювалася чоловіковим теплом і сімейним затишком, згодом поклала голову на плече свого коханого, а він мовчки гладив її своєю шорсткою долонею, аж нарешті запитав:

- Олю, дід, який підказав де ви живете, обмовився, що вас висилали?

Вона важко зітхнула, по щоці скотилася сльоза і запеклася в нього на грудях. У його напівсні прокинулося давнє, але забуте поетичне натхнення і уявилося, що у нього на грудях, де впала Ольжина сльоза, квітка по квітці наповнюється струмок з волошок і розтікається серед золотих дзвіниць, які вирости замість колосків на житньому полі. Безмежному полі, на якому вітер ганяв жовто-сині хвилі.

20

...Дядько Яків повернувся з сільради похмурий, аж зігнутий, зайшов у двір і хитаючи головою, подивився на дбайливо захований під повіткою реманент. З хати вибігла тітка, яка не впізнала чоловіка і сплеснула руками:

- Що таке?!

Той лише сплюнув:

- Та оце був у сільраді. Кажуть, вступає в колгосп, а як ні, то... Тепер - все.

Він почав розстібати гудзики важкої і цупкої киреї з башликом, яку вдягав на непогоду.

На тривожні інтонації розмови вийшла з хати і Ольга.

- Що значить, все?!, - в один голос запитали жінки, злякавшись дядькового вигляду.

Яків знесилено присів на призьбу, ледь не на кошеня, яке спросоння кліпало на людей закисленими очима, і махнув рукою:

- Все - це значить все...Сказали, що маю здати на податок весь цьогорічний урожай.

- Як це, здати врожай?, - підозріло і задерикувато вперла руки в боки Ярина.

- Та отак. Це вони так купують.

- Задарма?!

- Та ото ж. Кажуть, що видадуть квитки такі, як їх, карточки на хліб, і скільки там написано, скільки і продадуть. По два фунти, чи що, на дорослого. Дітям тих квитків немає. І Ользі теж, вона іждівенка у нас. А кому мало – може купувати хліб в городському магазині, в тому, як його, Торгсині, чи що? Де харчі продають лише за золото чи срібло.

- Так у нас же свій хліб і своє борошно, для чого ми будемо купувати?

- Для того, що все наше збіжжя, чисто все, треба здати. Кажуть, радянська влада краще знає, що з хлібом робити.

Тітка Ярина тицьнула в бік сільради дулю:

- А оцього вони не хотіли?

- Тихіше, скажена. Василь он теж дав уповноваженому дулю, то вже і в ДОПР відвезли. На, ось прочитай, краще, - він простягнув аркуш паперу.

Тітка витерла руки об хвартух, взяла аркуш, покрутила його і повернула, бо читати так і не вивчилась, про що Яків від хвилювання зовсім забув, тому сам прочитав уголос рознарядку, скільки їм належало здати зерна або сплатити податку.

Ярина аж скрикнула:

- Скільки, скільки?! Та в нас зроду таких грошей не було, де ж їх узяти?

- А ти піди, запитай в уповноваженого. Там такий пихатий та мидзатий начальник з города приїхав, що і не підступися, весь у шкірі, з револьвером, а з ним - і міліціонери на конях. Кажуть, якщо не сплатиш податок через тиждень – накладуть штраф. Або запишуть у куркулі.

Селяни вже знали, що означає бути куркулем, бо хоча до справжніх господарів комнезамівці ще не допалися, але незговірливих селян, яких першими внесли в списки куркулів, вже виганяли з своїх обійсть аж отуди в яруги, де вони мали будувати собі житло(подякуйте, що не в Сибір), але і там їм допікали комсомольці - ледь не щовечора налітали п'яними ватагами, били, трощили, гвалтували, а скаржитися було нікому. Для влади тепер це були не люди, а "антирадянський елемент". Та і налякані односельці їх не захищали, бо за спробу боронити своє майно карали не нападників, а їхні жертви. Дехто і взагалі вважав, що влада вчинила правильно, бо з подачі агітаторів і більшовицької преси слово "куркуль" встигло набути такого негативного значення, що названих так людей ототожнювали зі злочинцями, яких було не шкода. Але більшість навіть на зборах, де сусідам виголошували новітню

анафему, просто мовчали, сподіваючись, що йдеться не про них самих і їх це ніяк не стосується.

Тітка втратила бойовий дух і розпачливо заголосила, ніби за мерцем:

- Що ж це робиться, лю-ю-доньки-и? Ми ж лягаємо з сонцем, а встаємо вдосвіта! Самі ж і оремо, самі і жнивуємо. Самі день і ніч і біля худоби, і біля млина пораемося, і нас – у куркулі?!

Яків важко підвівся:

- Та не голоси ти. Не допоможе. Подивіться лишень з Ольгою, може, що на продаж піде, а я навідаюсь на млин. Треба дещо підлагодити, а то дивись, завезуть збіжжя, а нам і змолоти буде нічим. Збери щось поїсти, хоча, яка там к лихій годині їжа? Ні, таки збери, бо зранку в поле, а які з нас будуть орачі, якщо охлянемо?

Весна мала б вигнати всіх хліборобів у поля, які зеленими хвилями невисоких, округлих пагорбів з усіх боків накочувалися на село. Його біленькі хатки, мов баранці на хвилях, ховалися в ще прозорих і майже безлистих садках, які щойно відшумували щедрим квітуванням. Біля кожної хати чорніли прямокутники городів, але і там не було видно пожвавлення, притаманного весняній порі, коли все село поралося біля землі.

Біля покритого сірими від часу дошками вітряка, що стоїть над селом ніби цікавий перехожий і марно намагається зрозуміти, що діється в хатах, хто там живе та про що думає, кілька чоловіків у латаному одязі чекали мірошника в надії розжитися борошном хоча б і під майбутній врожай.

Навіть по цим дядькам було видно, як за кілька років влади більшовиків змінилося і занепало село, як воно збідніло і збайдужіло. Люди, які раніше не дозволяли собі вийти з хати аби в чому, тим більше, до млина, тепер були одягнені в старі, подерті сорочки та штани, на ноги взували якісь латані-перелатані шкарбуни, та і то, лише тому, що це залишилося десь у коморах ще з добуревійних часів.

Бідність, як і пошесть, поширюється неймовірно швидко і знищує, ніби пожежа, в першу чергу, одяг. Першим “горить” повсякденне, а що його в людей було лише на одну-дві переміни, то притьмом надходила черга і до святкового вбрання, яке при сільській роботі швидко прикрашалось плямами і латками. Їх спочатку соромилися, потім не звертали уваги, а пізніше хазяйки ще і вихвалялися - хто яку зуміла поставити латку. Через рік-два без латок в селі вже і не зустрінеш нікого, люди так і ходили, що до церкви, що до млина, як і оці селяни, які прийшли до Якова, чекаючи на господаря.

Спроквола балакали, інколи, жартуючи, зітхали, бо жартами українці завжди відзначалися, при чому більше сміялися з лиха, чим на radoщах – можливо, своєрідна поведінка для захисту. Така форма передачі думок чи спілкування українців свідчила, наскільки в прадавні часи це плем'я було дужим, багатим і вільним. Тому і в часи нещастя, які обсіли Україну в останні

сторіччя, позитивний менталітет трансформувався в культуру жартів і приказок, хоча б йшлося про кепські справи. Так було і зараз в Миронівці, люди підсвідомо не хотіли вірити в найгірше і за звичкою ховали настрій у жартах, які дозволяли легше переносити труднощі.

Дядьки довго і терпляче чекали, бо вже набалакалися, а коли втомилися мовчати, хтось висловив загальну думку:

- Нам не первина, з порожнім лантухом до млина, - але і тоді ніхто не ворухнувся, вони і далі мовчки вдивлялися на дорогу, і аж коли підійшов дядько Яків, заворушилися, піднялися на ноги:

- Як ся маєте, дядьку?

Яків у відповідь кивнув головою, але пожартував, як водилося в родині та і перший гнів вже минув:

- А то ви не знаєте, як нам живеться? Зараз, мабуть краще, ніж наступного року, чули ж, що весь хліб треба задурно здавати в сільраду? А його і так катма, сказала про чоловіка кума, - з цими словами він почав відмикати замок на дверях.

Хтось посміхнувся, але більшість лише зітхнула. Худючий чоловік дістав із кишені латаних штанів кисет, скрутив самокрутку, викресав вогню, затягнувся димом і поглянув на сусідів:

- А ви чули, що тепер у місті хліб видаватимуть по карточках? Робочим по півтора фунти, службовцям – фунт, а хто не працює, їждивенець по-їхньому, то і зовсім нічого.

- А нам, хліборобам, що?

- А старим чи дітям?, - загули дядьки, одягнені в латані піджаки, старі військові френчі чи полотняні сорочки з якогось сірого полотна, що його раніше і не ткали. Кожен уявляв свою родину, дітей чи немічних батьків, яких потрібно годувати.

Оповідач зсунув на потилицю бриля:

- А нам – здавати хліб, а про карточки для таких хазяїв, як ми, нічого в газеті не написано.

- Забули, чи що?

- Вони забудуть, аякже. Уже так нас обдерли, що й одягти нічого, вже забули, коли і обновки справляли.

Інший дядько аж закашлявся від сміху:

- Які обновки? Тут аби хоч чим сраку прикрити, блискаєш, замість ліхтаря, а він про обновки.

Інший додав:

- У голоти нема що молоти. Така нужда, що і кошеняти з запічку нема чим виманити.

Хтось зітхнув:

- Ні жити, ні сіяти не хочеться, бо для чого? Он, у минулому році, буряки в нас купили за безцінь, казали віддадуть цукром, а що вийшло? Змусили купувати в кооперації, як і всіх інших.

- Дурять нашого брата, ох дурять. Коли б уже швидше козаки піднялися в Холодному Яру. Їй богу, знову б пішов!

- Так ти ж за червоних воював!

- Навоювався! Тепер не обдурять, - сплюнув дядько в солдатській шинелі і відійшов убік.

Однорукий, із підшитим коло ліктя порожнім рукавом, ні до кого не звертаючись, сказав:

- Ото ж бо і воно, що аж тепер розвиднилося, а якби ви тоді стояли б разом із нами, а не за червоних, то зараз би хліб молотили, а не сльози лили.

Хтось запізнило зітхнув:

- Та де вони тепер, ті козаки?, - і перейшов на шепіт, - Чули, кажуть, що в Парижі Петлюру забито?

Люди спохмурніли, захитали сумно головами:

- Згадав новину, коли то воно вже було? Але що вже казати про нас, простих, якщо таких людей, навіть за границею вбивають?

Дядько знову прошепотів, озираючись на всі боки:

- До нас нещодавно приїздив у село агітатор, то розповідав, що Петлюру покарано нібито за жидівські погроми в Єлисаветі.

Дядьки загули:

- А то ми не знаємо, хто нас тоді грабував, як не самі ж червоні чи махновці. Коней всіх, геть чисто, позабирали, весь фураж вимели під мітлу. При чому тут Петлюра, якщо це будьонівці гребли жидівський крам?!

- Та ото ж...

- Вони злодії патентовані, вкрадуть, а на іншого спишуть.

Розмову припинив дядько Яків, який вийшов з млина, витираючи ганчіркою руки:

- Хлопці, борошна не буде, за вчора ніхто нічого так і не завіз, та й те сказати, звідки воно візьметься, якщо все оподатковано ще в полі?

Всі важко і безнадійно зітхнули. Яків продовжив:

- А з чого ж платити отой податок?

Дядько в брилі заскреготів зубами і видихнув:

- Що ж нам робити?! Мене теж так обклали податком, що хоч зразу в зашморг. Сплюю все до біса! Нехай вдавляться.

- Вони не вдавляться, - Яків присів на старе тріснуте жорно, - Кажуть, що якщо не виплатимо, запишуть у куркулі і вишлють аж у Сибір. З старими і дітьми.

Селяни, хитаючи головами, почали розходитися:

- Тільки і ходу, що з мосту та в воду.

Однорукий, звертаючись ні до кого, почухав здоровою правицею потилицю:

- Може, того, таки записатись у той колгосп?

Яків зневажливо пирхнув і махнув рукою в напрямку від села:

- У Скелевій он зробили колгосп, забрали в людей живність і давай святкувати "щасливе життя", бо в голодранців раптом звідкілясь з'явилась худоба. Досвяткувались, що взимку всі колгоспні коні та корови поздыхали від холоду і голоду. Сказано ж, спільне - значить нічиє. Ти думаєш нас чого зводять з світу? Бо ми краще господарюємо за їхні колгоспи. Щоб колгоспники не бачили, що можна по-іншому.

21

Якби не моторошне, подібне до вовчого виття, то серед засніжених білих пагорбів, схожих на гладенькі хвилі, здалеку годі було і здогадатися, що десь там, в промерзлих кучугурах, є село. Але воно є і засніженим під самісінькі стріхи селом котиться із кінця в кінець лемент і плач. Вулицями мотається кілька загонів військових, спиняючись біля дворів, де вже чекають активісти, яких люди прозвали "буксирами" - вони начебто тягнули(буксирували) "людей в світле життя", а насправді, тягли з дворів усе, що бачили.

Дядько Яків приречено стояв біля запряжених саней, на яких уже сиділи тітка Ярина і Ольга з дівчатками, закутаними теплими хустками по самі очі. Коні хропли, кидаючи із ніздів білий пар, косили навколо себе виряченими зі страху очима, нервово били копитами. Кінний військовий в довгій шинелі, ще раз глянув на аркуш зі списком і скомандував: «Все, гайда на станцію», і сани, звизкуючи полозами, виїхали на вулицю.

Підперши щоки долонями, під ворітьми мовчки стояли сусідки, чоловіків чомусь не було видно. Над селом, ніби густий сірий туман повис сум, всі відчували трагічність написаного лихим режисером сценарію, але від безпорадності змирилися, тому проводжали земляків мовчки, хіба що якась далека рідня запитала малу:

- Вірочко, ти теж арештована?

Та, ще не вміла говорити, але все розуміла і лише серйозно закивала головою, мовляв, так, арештована. Хтось заплакав, але були й такі, кого тішило чуже нещастя. Дружина їхнього сусіда-незаможника, який на всяк випадок заховався в хаті, ехидно кинула в спину вигнанцям:

- А що ж, не одним вам білий хліб щодня їсти. Тепер і ми будемо його пекти, хоч кожного дня.

Гостра на язик Ярина не втрималась:

- А чим же ти його будеш пекти? Сракою?! А з чого? Зі свого лайна, бо в тебе, ледащо, нічого більше ніколи не було і не буде! Забула, як ми вам давали «за так» і борошно, і олію, і не лише на свята, щоб твої діти з голоду не

попухли? Хазяйка задрипана, бодай ти від нашого хліба луснула! Бодай тебе покорчило, бодай тобі очі позападали! Бодай тебе пекло так, як ти зібралася наш хліб пекти!

Хтось засміявся, а сусідка, зблиснувши від страху злодійкуватими очима, прудко сховалася в свій двір за похилений тин.

За селом сани вигнанців вишикувалися в довгу вервечку, кругом них стали червоноармійці з рушницями навскид. Старший скомандував: «Рушай!», і валка саней розкуркулених селян Миронівки рушила в білий степ, який на обрії зливався з білим небом і багатьом здавалося, що ця дорога виведе їх не куди інакше, як на небо. Згодом зупинилися на перехресті доріг, де чекали на інші валки таких же нещасних хліборобів, яких виганяли за те, що вони важко працювали. Мабуть в історії людства не було жодного випадку чи прикладу, коли б влада карала людей за чесну працю, а нагороджувала за вбивства і грабунки.

Командир в гостроверхій будьонівці, гарцюючи на коні, закричав, карбуючи кожне слово, щоб було краще чути:

- Слухай мене. Ви, як антисоціальний елемент, підлягаєте до переселення в віддалені райони країни. Жити будете там, як спецпереселенці.

Хтось запитав:

- А як жити, хати там нас чекатимуть, чи як?

Командир прокричав:

- У вас з собою має бути все, що необхідно в дорогу і для облаштування на місці.

Ярина штурхонула чоловіка ліктем:

- А ти чого нічого не взяв?

- Так уповноважений же не дозволяв!

Ярина спересердя махнула рукою, зіскочила з саней і нахабно пробилася до червоного командира, наполегливо засмикала його за полу довгої шинелі:

- Миколо, чуєш, Миколо, ти мене впізнав? Ми ж Шпаки! Я ж тебе малим вигодувала в ту війну, коли твого батька вбили. Побійся Бога, дозвожь мені змотатися в Миронівку, забрати одяг і інструменти, бо нам, миронівським, повномочений нічого не дозволив узяти. Тільки одягнутися. Пропадемо ж всі, а в нас – діти. А давай, я швидко обернусь саньми – одна нога тут, інша - там, тут недалеко, га?

Той незадоволено подивився на Ярину, кинув оком на ручного годинника:

- Чого ви, тітко лементуєте? Та тихіше, кажу! Давай, тільки швидко, - і він дав команду вершнику супроводжувати сани до села і назад. Ольга залишилася з дітьми чекати, перейшовши на інші сани .

У їхньому дворі і хаті вже порядкували чужі люди, відкривали скрині, в сажу верещала свиня, в хліву ревли корови, по двору злякано літали кури, яких

намагалася ловити пащекувата сусідка. Тітка Ярина вхопила її за патли і виштовхала з двору, скомандувавши чоловіку:

- Я беру все, що треба з одягу і харчів у хаті й коморі, а ти - забирай, все, що можеш, з інструменту, щоб і сокира, і пила, і заступ, і все, що треба для роботи, було з нами. Буде, як знахідка. Чи даватимуть там хліб, не знаю, а це – прогодує. Не забути б посадкового, там навесні обсадимося.

Навіть у цьому бажанні Якова і Ярини взяти в далеку дорогу якомога більше “свого”, відчувався прихований і не зрозумілий росіянам потяг українців до свободи, бо власний робочий інструмент і господарський реманент забезпечував якийсь рівень незалежності від обставин і чужої волі, дозволяв навіть в умовах кріпацтва відчувати себе хоч у чомусь власником і незалежною людиною. Маючи свій інструмент, чоловік міг за власним бажанням і будь-коли, самотужки зробити потрібну річ і цей вогник свободи, нехай і прихований в важкій праці, цей потяг до “свого”, який прозивали українською жадібністю чи скнарністю, не згас за кілька десятків років, впродовж яких москалі і поляки вважали українців своїми холопами, закріпаченням змушували їх забути одвічний потяг до вільної праці. А вільна праця - це український ген виживання в усі часи. Тим-то Ярина і кидалася двором з хати в повітку, а звідти в комору, а потім в клуню, лізла на горище, навіть підганяла Якова, змушуючи вкинути на сани бодай зайвого цвяха чи, здавалося б, нікому не потрібну бляшанку.

Вершник запалив цигарку, байдуже дивлячись з висоти свого становища, як люди метушилися двором, намагаючись швидко зібрати речі в далеку дорогу. Коли сани завантажили, Ярина обвела очима двір, перехрестила хату, вклонилась їй до землі і мовчки, з рішучим скам'янілим обличчям, сіла біля чоловіка на передку саней.

Швидко дісталися засніженого вигону, звідки їм вдалося востаннє вирватися до рідної хати. Чорна на білому зимовому тлі валка рушила далі. На станції їх уже чекав ешелон товарних вагонів, прозваних ім'ям дореволюційного російського прем'єра Столипіна. Ярина, не звертаючи ні на кого уваги, пробилася саньми аж до самісіньких відчинених дверей вагону, допомогла залізти всередину Ользі з дівчатками. Яків подавав майно та інструмент у вагон, Ярина з Ольгою брали клунки і складали на підлогу біля нар, на яких вже сиділи діти і з цікавістю роздивлялися довкола.

До вагону підскочив вершник:

- Що тут таке?, - але побачивши Ярину, стиха промовив, - Ну, ви тітко, і даєте. Вам даси палець, так ви і руку відкусите. Та швидше вже вантажте свої клумаки! І не кажіть нікому, що це я дозволив, бо в інших дуже строго.

Нарешті, люди розташувалися, хто як міг. Комусь пощастило їхати на нарах, а хто був змушений сидіти у тисняві на підлозі. Потроху плачі і голосіння затихли. Люди, щоб там не було, втомлюються за будь-яких обставин, але коли почувся пронизливий свисток паровоза і шипіння пари,

а ешелонем судомою пробіг металевий гуркіт вагонних зчіпок і потяг рушив, “столипіними” пронеслося протяжне голосіння:

- Господи-и-и! Куди?! За що?! Го-о-споди-и!, - але Господь нічого не чув...

Немовби схаменувшись, паровоз востаннє пронизливо і невблаганно засвистів і ешелон, повільно набираючи хід, зник у темряві і невідомості.

Дівчатка невдовзі поснули, затишно вмовившись серед мішків і клунків. Прилягла біля них і Ольга, втомлена і знервована переживаннями, але зразу почала думати, чим і як годувати дітей і дорослих у далекій дорозі? Врешті-решт, трохи заспокоїлася, згадавши, що дядько і тітка змогли взяти в дорогу якісь харчі. «Дасть бог день, дасть і їжу», - заспокоєно подумала і також заснула під рівномірний стукіт коліс.

Втомлена від емоційного перевантаження і фізичної напруги Ярина, закутавшись у кожух, відкинулася спиною на дощату стінку вагона і теж задрімала.

Яків, навпаки, непорушно заляк на скриньці з слюсарним і столярним інструментом, втупивши невидючі очі кудись у темряву вагона, яка, раз- у- раз, спалахувала розжареними цятками цигарок і проривалася голосами тихих розмов, в яких важких зітхань було більше, ніж слів.

Неймовірна в своїй простоті думка зводила ще вчора міцного господаря з розуму. Яків був грамотним, любив і багато читав історичних книжок, бо завжди хотів дізнатися, як людям жилося в інших країнах і за інших часів? У нього вдома було кілька грубесних книжок, ілюстрованих додатків до журналу “Навколо світу” чи довідник “Весь Єлисаветград”, що їх приходила переглядати навіть вчителька. Читав і про рабовласницький лад, коли людьми торгували, як скотиною і поводитися з ними, як з тваринами. Знав і про чорних невільників, на яких сотні років полювали, мов на диких звірів, і кораблями возили з Африки в Америку. Точнісінько, як їх зараз, тільки не в трюмах вітрильників, а в тісних вагонах, прозваних теплушками ніби в насмішку. Він усвідомив, що їх, як і тисячі років тому, правителі просто принесли в жертву, як приносили колись в жертву людей, щоб задобрити лютих Богів. Нічого в людському суспільстві не змінилося, мінялися релігії і вірування, створювалися нові імперії, а матеріал для будівництва залишався однаковим - людські життя, кістки, плоть, кров і сльози. Більшовики теж принесли мільйони людей в жертву, але вже своєму Богові і своїй вірі, а правильніше буде - своїй владі.

Він чув багато розповідей старих людей про кріпацтво, але навіть не йняв віри, що зовучи народ до свободи, комуністи заженуть його в ще гірше рабство! Згадав і Шевченкове “таки не негрів, но простих”, сумно відзначивши, що це було сказано якраз про них. Але ще більшою насмішкою виявилися слова з букваря, якими вчили грамоті: “Ми не раби. Раби не ми”, але Яків

переінакшив їх на свій лад і повторював у такт перестуків вагонних коліс: “Ра - би ні - мі, ра - би ні - мі”...

Час від часу дядько проводив рукою по повіках, немов намагаючись позбутися залишків поганого сну, яким він і вважав все те, що сталося з ними. Йому до жару в серці було образливо від безсилля і наглої наруги. Наруги над людьми, які лише намагалися виживати непосильною працею в лихі часи, щовесни сіючи зерно в сподіванні на урожай. Після кількох років воєн і переворотів здавалося, що з середини 20-х років двадцятого сторіччя революційне лихоліття в Україні, нарешті, закінчилося і селяни навіть відчували неабияке полегшення, коли нова економічна політика наляканих власною дурістю більшовиків дозволила українцям господарювати на землі і майже вільно користуватися плодами хліборобської праці.

Він згадував, як вони з дружиною недосипали і не доїдали, щоб назбирати грошей спочатку на коня чи корову, як розвели овець, свиней і птицю, як почали ремонтувати млин, як стягнулися на нову, вкриту бляхою хату, бо хотілося і жити по-людському, і щось залишити дітям, і себе на старість забезпечити. Бо ж і на весіллях бажають молодят, окрім кохання, дітей та добробуту, а ще: “Притулку на старість”. І все це робилося і набувалося лише для того, щоб їх цієї зими пограбувала держава, нагло викинули з власної хати, з дідівського двору, з самого життя. У нього заболіло в грудях, стало важко дихати, але дядько Яків заспокоював себе: «Нічого, витримаємо і це, будемо живі – не помремо”.

З іншого боку, Яків нарешті, дочекався того, чого боявся день і ніч. Усі ці роки безвладдя, а потім замішаної на крові червоної диктатури, він постійно відчував неспокій і тривогу. Усе, що відбувалося з ними, здавалося сном чи картинками з кіно і навіть у пору відносного спокою, коли він, нарешті, захазяйнував, навіть цей примарний добробут і життя навколо, здавалися крихкими і ненадійними. Навколо нього весь час було не повітря, а ніби скло і все, що бачили очі чи відчувалося серцем, було ніби з порцеляни і могло щомиті розсипатися на друзки. У його душі ніби постійно бриніла туго натягнута струна, яка щодня, особливо господарськими тривожними ночами, натягувалася все дужче, від чого у голові постійно дзижчало. Нарешті, вона порвалася і дзижчання зникло. Усе стало на свої місця і хоча душа боліла і серце стискалося від розпачу, тепер він не тривожився і не чекав щомиті якоїсь халепи чи неприємностей. Вони настали всі зразу і він почав сприймати нове становище таким, яким воно і було - безрадісним, але не безнадійним: “Нічого, Бог не без милості, а козак – не без долі».

Вагони, нещадно хитаючись на рейках, аж людям було важко втриматися на ногах, скрипіли, ніби ось-ось розваляться, але приречено тяглися за паровозом, все далі і далі віддаляючись від рідних місць вигнанців. Коли надходила черга, можна було виглянути в заготоване віконечко і людська допитливість пробивалася, неначе трава до сонця, навіть крізь сум і сльози, які лилися як не в одному, то в іншому кутку вагона. Щойно “у вікно смотрящий” - так колишній моряк, який теж потрапив під репресії, прозвав тих, хто виглядав в ілюмінатор(бо моряк!), оголошував назву чергової станції, якщо встигав прочитати, всі піднімали голови, переглядалися і намагалися уявити, що за місцина і як це далеко від рідного села? Інколи хтось хвалився, що чув, бував чи знав ці місця, починав розповідати за яких обставин і тоді в людях прокидалася зацікавленість, але не надовго. Далека дорога пригнічувала кожним наступним кілометром усе дужче і дужче.

У теплушці миронівців було холодно, хоча серед вагону і стояла велика, кругла буржуйка. Але не було дров, зате багато протягів, а гілки чи дошки, які встигали роздобути, і то, з суперечками, на незапланованих зупинках між станціями, швидко закінчувалися. У їхньому вагоні не було туалету і це неймовірно пригнічувало. Дітям відвели місце в кутку, де поставили старе відро, а дорослим доводилося палати від сорому, бо їх не випускали навіть на станціях, де інколи доводилося чекати, доки пройде зустрічний. Українських спецпереселенців охороняли, неначе злочинців, тому біля кожного вагона ставили червоноармійця з гвинтівкою, які лише насміхалися, коли їх просили випустити з вагону, щоб збігати в станційний туалет. Щасливці могли оправитися на зупинках у полі чи лісі, але якщо прикручувало під час руху, то нужду доводилося справляти в пробитий в підлозі отвір. Тоді родичі оточували людину і прикривали рядном, щоб вона ганьбилася хоча б не на очах усього вагона.

Їхали довго, але аж десь в Росії, в теплушку вкинули кілька буханців хліба і поставили відро кип'ятку. Червоноармійці, лаючи останніми кацапськими матюками «кулаков-хохлов», закинули у вагон і в'язанку дров, попередивши, щоб економили, бо наступна зупинка буде хто-знає коли.

Родина дядька Якова в дорозі бідувала разом з усіма, але їм було не так голодно і холодно. Навіть у своєму нещасті він не сидів, склавши руки, а навпаки, підбадьорював інших, примовляючи, що журбою горя не здолаєш і постійно знаходив якусь справу для своїх вправних і роботящих рук. З великої консервної бляшанки, яку Ярина для чогось поклала в сани ще в Миронівці, а дядько Яків при цьому лише знизав плечима, мовляв, що з жінки візьмеш?, він змайстрував примітивну буржуєчку - за допомогою ножиць для бляхи вірізав дверцята, правда, довгої труби зробити було ні з чого, тому дим йшов прямо в вагон, але так було навіть тепліше.

У цій буржуєчці, названою Яковом “комнезамкою” на противагу традиційній назві, якщо не було гілок, можна було спалювати тоненькі дерев’яні скіпочки, які відривали від нар або обшивки теплушки. Як не як, але можна було закип’ятити води чи зварити маленький казанок кулешу чи лемішки і нагрітися. У їхньому кутку, який вони відгородили ковдрами, було навіть затишно, але до них набивалося погрітися так багато дітей, що дорослим доводилося виходити, зате дітям було весело, а з ними посміхалися і дорослі.

Утім, не всім було добре, старі люди не витримували холоду, довгої подорожі, а ще більше - наруги та несправедливості, тому на станціях з вагонів виносили тіла померлих. Де їх ховали – ніхто не знає.

Для померлих у дорозі людське перебування на землі закінчувалося, як і примусова висилка, - примусовим забуттям. Місце покійного насправді не на небі, а в землі, на цвинтарі, бо пам’ять про людину існує доти, доки живуть ті, хто її пам’ятає. Потім залишаються лише хрести і могили, але також не назавжди. Коли кладовище старіє і занепадає, то вже ніхто і не скаже, хто тут був похований, чие життя, сльози і радощі, дихання і пісні, надії і сподівання, кохання і розлуки залишилися під маленькими земляними горбочками. Так влаштовано, що за десятки років по смерті людини, помирає і пам’ять, бо все кимось одміряно - і роки життя, і десятиліття пам’яті. Але це в звичайному світі, а не в цьому, де і людей вбивають ні за що, і пам’ять про них теж зникає миттєво, ніби вбита. Так було з тими, кого викидали з вагонів серед лісів - їх забували одразу і навечно, ніби цих людей ніколи і не існувало. За покійниками, коли їх виносили з вагонів, трішки плакали рідні, але навіть не сумували сусіди - всі звикли до смерті, тому буденно сприймали неминуче, мовляв, усі там будемо.

За ці десятиріччя лихоліть українці втратили найважливіший людський інстинкт, навіть важливіший, ніж інстинкт розмноження для біологічного виду - здатність до опору і бажання жити. Усі тупо скорилися чужій волі і знали лише, що їхня дорога до смерті почалася тоді, коли хтось вирішив силоміць загнати народ у рай, намальований в хворобливій уяві політичних пройдисвітів, далеких від народу і його потреб. Правда, народ так і не побачив раю ні на землі, ні спокою після смерті, але віруючим годі було сподіватися і на рай на тому світі, бо його теж скасували більшовики.

Незбагненно, але з диких давніх часів і аж до розвиненої сучасної цивілізації, людство так і не спромоглося позбутися найприроднішого звірячого інстинкту - забирати в слабших і вбивати. Час від часу, з неозорих Далекосхідних напівпустель вириваються орди людоджерів і несуть творцям пшеничних ланів, вітряків і пасік смерть і руїну. Така орда накрила Україну і в 20-му сторіччі, коли здавалося, що наше суспільство вирішило міцно стати на дорогу розвитку. Але дорога виявилася наскільки короткою і вузькою, а

суспільство незрілим, що вистачило завзятості кількох енергійних брехунів, щоб розбурхати в людях оту первісну жагу до чужої крові. Настала пора, коли замість весняних струмків, закривавилися Україною ріки людських сліз і переможець, ніби вождь первісного племені людоджерів, сам вирішує, кому жити, а кому помирати.

Рідні українські степи змінилися перелісками, які згодом перейшли в могутні хащі і тепер переселенці день і ніч їхали похмурими ялиновими нетрями, звідки інколи вибігали до залізниці, ніби ті старці, обдерті, чорні села.

Вздовж залізниці, де в Україні були розбиті городи і сіножаті, тут тягнулися болота. Українці дивилися на них і сумно хитали головами, інколи без слів значуще поглядали одне на одного і знову кивали головами, погоджуючись з думкою мовчазного співрозмовника, що в цих нелюдимих краях їх чекають злигодні та нещастя : “А так, куме, так. Мабуть, так воно і буде”.

Нарешті, після півмісячної подорожі, потяг зупинився на великій сибірській станції. Люди в вагонах зрозуміли, що це кінцева і з якимось піднесенням острахом заметушилися, збираючи свої пожитки. Почалося вивантаження з вагонів на перон, оточений військовими з люто гавкаючими собаками на натягнутих повідках. Діти злякано плакали і тулилися до мовчазних, затурканих невідомістю батьків.

На вигнанців чекала валка підвод, куди їх і завантажили, а кому не вистачило місця, бо на підводи посадили старих, хворих і малих та склали пожитки, йшли пішки.

Весна дісталася і до цих снігів, яких ще вистачало обабіч дороги та в густому лісі. Під вечір валка зупинилася в центрі села, яке складалося з чорних від часу, розкиданих, як бог на душу покладе, дерев'яних “ізб”, виглядом яких українці були неприємно вражені.

На голих гілках білуватих осик несамовито каркали, немов вітаючи чи радіючи гостям, хижі круки, навколо спецпереселенців почали збиратися місцеві мешканці, чомусь налаштовані вороже до щойно прибулих. Раз у раз чулося: «Кулаків привезли! Петлюрівці! Вороги народу! Хахли!»). Українці злякано озиралися на чужі і незвичні, в своїй азійсько-слов'янській подобі, перекошені від непривітності або насмішкуваті чи байдужі обличчя, але на цьому їхні поневіряння не закінчилися. Місцевий начальник, округлопикий білобровий чоловік у цивільному, нарешті відігнав від прибулих найзлостивіших горларів, пообіцявши швидко знайти куркулів і серед них. Місцеві зразу заспокоїлися і начальник скомандував частині приїжджих вантажитися на підводи з своїм скарбом, а інша частина залишалася на місці чекати своєї долі до завтра, бо якісь “вороги і вредителі” не прислали за спецпереселенцями підвод.

Миронівці поїхали далі, заглиблюючись у густу тайгу і Яків зрадів, що їм випало їхати, бо хотів швидше дістатися на місце. Височенні ялини спліталися

кронами десь у верхівтті, стало темно, але невдовзі ліс посвітлів, дерев стало менше і валка зупинилася на окраїні лісу, біля старезного цегельного заводу, де окрім кількох кам'яних цехів – сараїв, стояли і дерев'яні бараки.

Мордатий дістав з потертого портфеля папери і зробив перекличку. Потім оголосив, що віднині спецпереселенці будуть працювати там, де завтра визначить керівництво заводу, а жити їм доведеться ось у цьому бараці. До роботи належало ставати вже зранку, коли їх розіб'ють на бригади. Передавши папери якомусь чоловікові, мордатий полегшено зітхнув і повернув зі своїм почтом в зворотню дорогу до райцентру. За начальством поїхала і охорона, на місці залишилися лише директор заводу, худий знервований чоловік у стьобаній, захисного кольору кохвайці та сторож у засмальцьованому баранячому кожусі та облізлій заячій шапці. Директор наказав розташовуватися на ніч, але до цього обійшов шеренгу дорослих і дітей, ставлячи в списку навпроти прізвищ якісь помітки.

Нарешті, люди зайшли в барак, розділений на окремі закутки, потім вони дізналися що тут жили сезонні робітники, які тут і годувалися, через що ще не вивітрився кисло-капустяний дух. Світло ледве просвічувало крізь скло кількох вікон, а якщо скла не було, то від цього в бараці видніше не ставало, бо і надворі стало темно, тому обживалися навпомацки. Посередині стояла велика металева плита, правда, холодна.

Тітка Ярина вилаялася ледь не вголос і притьмом оббігла барак, а коли роздивилася що і до чого, то скомандувала Ользі і дядьку Якову нести дітей і речі в той закуток, де вона побачила невелику «буржуйку», зроблену з металевої діжки, бо в інших загородках цього не було.

Дядько Яків з іншими чоловіками пішли до близького лісу по дрова, а жінки, всадовивши дітей на перший поверх двоярусних нар, почали розвантажувати підводи, при цьому доводилося слідкувати, щоб візники, які ремствували, що їм через куркулів доводиться чекати і вертатись до дому поночі, не потягли б щось із речей. Коли Ольга і тітка Ярина почали розвантажувати інструменти, лопати, граблі та коси, візники лише презирнулися, знизуючи плечима, мовляв, кому потрібен оцей мотлох і щось там казали про хохляцьку скупість та ненажерливість.

Яків зайшов у похмурий ліс, де ще лежало багато снігу, обдивився навколо себе, поглянув на верхівки ялин і захопився за серце. У нього несподівано стисло груди так, що стало не лише боляче, але і страшно, не вистачало повітря і сил, тому довелося сісти на повалене дерево. Перечекавши, коли біль вгамується, він витер з лоба рясний холодний піт, важко зітхнув і почав збирати гілля, яке і приволік до бараку. Потім взяв домашню сокиру і мовчки заходився рубати дрова та носити їх до свого нового житла, не забувши кинути оберемок і біля спільної плити.

Невдовзі в їхній буржуйці загуло полум'я, в закутку стало тепло і навіть затишно, бо жінки вже встигли розвісити на стіні рядна, які теж завбачливо привезли з собою. Тітка Ярина по-швидкому зварила затірки, затовкла її салом, яке ще залишилося з дороги. Усі мовчки повечеряли, вкляли дітей спати і лягли самі. Ярина помолилася, а Яків довго лежав мовчки, згадував колишнє життя, аж доки не помітив, що в нього болять щелепи, бо від переживань мимоволі зціпились зуби.

Перша ніч на чужині минула без пригод, а вранці зайшов директор заводу і скомандував зібратися в центрі бараку, де він і розділив людей на бригади. Тітка Ярина з Ольгою потрапили на заготівлю дров для печей і їм ще поталанило, бо інших жінок змусили працювати на заготівлі глини, що було надзвичайно важко. Якова залишили на місці, де він мав займатися ремонтом заводського обладнання та випалювальних печей. За дітьми в бараці мали наглядати старі та хворі.

Почалося нове, майже табірне життя. Жінки мали вручну пиляти двох ручними пилками дерева, обрубували гілки і кінцями доправляли стовбури на заводський двір, де інші жінки розпилювали стволи на коротші поліна і розрубували важкими колунами на дрова, які годилися для випалювання цегли. Обідали в іншому бараці, облаштованому під їдальню. Тут для людей місцеві кухарі варили переважно капустяно-бурякові щі та інколи якусь рідку кашу з самого борошна, яку українці називали лемішкою. Те саме носили і дітям та старим. Снідали і вечеряли кожен своє, але працювати доводилося повний світловий день.

Яків працював разом з місцевими на заводі. Оскільки він умів робити все на світі – і столярувати, і слюсарювати, і мурувати - робітники почали його поважати, бо він ніколи не відпочивав, а вечорами та в вихідний день, неділю, першим з переселенців, узявся зводити невелику хатину. Директор дозволив бажаним займати неподалік заводу землю під будівництво і городи та брати на заводі в рахунок заробітної плати цеглу. Перше, що зробив Яків у заслання, так це на новому дворі збудував невеликий сажок, де почали тримати куплене в місцевих селян поросся, а козеня жило з ними в бараці. Живністю опікувалися сестрички, які і траву рвали, і гралися з тваринками так, що їхній сміх розносився далеко навкруги. Тітка Ярина і Ольга скопали і засіяли привезеним з дому насінням та засадили картопляними вічками, добутими вже в їдальні, свій город. Вечорами місцеві мужики збиралися біля “хохляцького” господарства, диміли махоркою і лише посміювалися, спостерігаючи, як українки руками виривали бур'яни, але коли на городі пішла перша редиска і зелена цибуля, піднялися картопля, соняшники і кукрудза, а діти почали ласувати зеленим горошком, хтось здивовано запитав Якова, мовляв, який же ти куркуль, коли ти все вмієш робити і працюєш, не розгинаючись, що на заводі, що після роботи? Яків гірко відповів:

- Тому, мабуть, і куркуль, що господар, - а щоб було не так серйозно, додав, - Не робити, можна жити, а не жерти – можна вмерти.

Місцеві першу половину відповіді не зрозуміли, але з другої – посміхалися, це було ясно.

Так почалося літо. У Якова все частіше пекло в грудях, але працювати він не припиняв, бо хотів якомога швидше перейти з барака а свою хату. У якийсь день він ухопився за серце і впав на порозі майже збудованої хати. Його перенесли в барак, послали в райцентр підводу за лікарем, але не дочекавшись лікаря, дядько Яків помер, не проживши на чужині і року. Перед смертю він попросив Ярину заспівати його улюблену «Ой, на горі, та й жєнці жнуть», але не дослухав до кінця, встиг лише сказати тітці, щоб забирала Ольгу з дітьми і тікала звідси: «Пропадете, як і я. Не прощу їм ніколи...», - протяжно зітхнув, на ковдру впала стиснута в кулак рука і він відійшов чи то в вічність, чи то в небуття, бо це залежить лише від сліду, який людина залишає на землі і в людській пам'яті.

Його одягли в домоткану коричневу сорочку з червоними ґудзиками і поховали на місцевому цвинтарі, де вже був рядок свіжих могил спецпереселенців. Тут цвинтар називали “погостом”, немов би визначивши цим словом місце людини в земному житті - не господар, а гість, а по гостині - пора і в землю, і отам твоє справжнє місце.

Тітка Ярина не плакала. Лідочка і Вірочка тулилися до матері і злякано озиралися на похмурих, мовчазних людей, які прийшли провести земляка в останню дорогу. Коли Ліду піднесли до труни попрощатися з дідусем, вона чомусь взялася рукою за червоний ґудзик на сорочці покійного. Їй було дивно, що дідусь спить серед білого дня, чого ніколи не траплялося раніше, а вітер нахабно куйовдив його сиве волосся. Жінки витирали кінцями хусток очі:

- Бачите, кумо, першими тут чомусь мруть чоловіки.
- Був кінь, та з'їздився.
- Догоріла свічка до полички.

Ярина сумно і значуще кивнула головою:

- Йому було страшенно гірко, що з нами обійшлися так несправедливо, що вигнали з власної хати, забрали все до цурки та ще і вислали на край світу, ніби злодіїв. А ще болячіше було від того, що він не зміг оборонити нас з Ольгою і своїх онуків... Йому, бідному, від цього так пекло в грудях, що аж плакав крізь сон, а ще ж і працював день і ніч так, неначе хотів напрацюватися на цьому світі.

Ярині дуже хотілося впасти на землю і голосити, як було заведено в селах, але горя навкруги було так багато, що ніяким голосінням не можна було заглушити її розпач від втрати найближчої людини. Вони з Яковом ввійшли вже в той період подружнього життя, коли відчували одне до одного вдячність за колишнє кохання і подолані разом труднощі, тому турбувалися одне за одного,

і це було ще одним станом душі, яке називають коханням, а в такому віці – любов'ю. І ось ця любов, її світ і надія, померла. Ярина про це не могла розповісти, тільки так важко дихала і безпорадно дивилася на свіжу могилу, що було ясно – вона була готова і кинутися в яму за чоловіком.

Сусідка, яка теж недавно поховала чоловіка, зітхнула:

- Ось і мій так. Бувало, не доспить, не доїсть, усе про роботу та про роботу, от і наробився.

Ярина погодилася:

- Ми вже на тім світі, мабуть, і робити нічого не будемо, бо мій за нас на цьому світі все чисто переробив.

Хтось, уже без сліз, бо сльози висихають одразу, як тільки насипають могилу, закінчив обряд, нагадавши всім про непевність нашого земного існування: "Він уже вдома, а ми ще в гостях", - і люди мовчки розійшлися.

Вони ще не відійшли від втрати, не думали, як будуть жити без такої міцної опори, а Ярину вже викликав у контору директор заводу і написав довідку про те, що вона може не вважатися спецконтингентом, оскільки чоловік, якого було визнано куркулем, помер:

- Візьміть, це в пам'ять про вашого чоловіка. Він був таким знатним майстром, що більше таких людей і не буде. Постарайтесь потрапити в якийсь ешелон у напрямку Москви і в дорозі дарма з вагону не виходьте. Довідочку показуйте лише в крайньому випадку. Прощайте.

Неграмотна Ярина покрутила в руках папірця з печаткою, але заховала, подякувала і попросила директора прийняти на знак подяки слюсарну скриньку покійного чоловіка, мовляв, щодня, беручи інструмент до рук, робітники, які встигли оцінити людину, поминатимуть душу дядька Якова. Директор подякував і навіть заплатив якісь гроші. Хату і город вирішили віддати комусь із земляків, хто залишався, можливо, і на віки-вічні, бо на купівлю грошей ні в кого не було, та і не треба привертати зайвої уваги, бо мова, фактично, йшла про втечу. Козу віддали сусідці, в якої залишилося на руках четверо дітей. Ярина і Ольга самі закололи відгодовану свиню, м'ясо продали, а сало засолили в дорогу і взявши лише найнеобхідніше, бо все інше майно роздали і розпродали, директорською підводою виїхали на залізничну станцію, на яку їх сюди привезли минулого року. Проїшов всього рік, а їхнє життя вкотре перевернулося з ніг на голову, а головне, не стало господаря, який рятував їх у найважчих ситуаціях і додому довелося повертатися без нього. Коли завод залишився позаду, Ользі подумалося, що і завод, і тайга, і люди, як з'явилися несподівано в їхньому житті, так і зникли, залишивши спогади, ніби від побаченого в кіно чужого життя.

На залізничній станції робилося казна-що, здавалося, що тут не було і не буде порядку. Всі хотіли кудись їхати, але паровозів і потягів не вистачало, тому і квитків не було. Люди не звертали уваги на міліцію, і коли з'являвся потяг в потрібному напрямку, брали вагони приступом. Трішки подивившись на це товпище, від якого у незвичних до натовпу селян крутилася голова і опускалися руки, тітка Ярина подумала, що це не страшніше за революцію, не розгубилася і таки добилася до начальника станції, якого за сало вмовила видати їм квитки на потяг до Москви, до якої дісталися майже без пригод, фактично просидівши безвилазно на своїх місцях. У Москві, вона невідомо як, прорвалася до вантажного ешелону, який і dopravив їх до Харкова. Звідти, теж товарняками, доїхали до станції Користівка і вже за кілька годин, нарешті, дісталися до Миронівки.

Ярині було аж дивно, незвично і навіть моторошно йти порожніми вулицями рідного села, де раніше на кожному кроці доводилося вітатися з родичами або кумами, які жили чи не у кожному дворі. Через це дорога займала багато часу, бо з кожним зустрічним треба було якщо не чоломкатися то хоча б побалакати, адже в великих сільських родинх завжди траплялися новини - народження, поминки, весілля чи хрестини, а то і корова отелилася чи кури подавив сусідський собака - для розмови завжди знаходилася житейська тема. Але зараз вона і сама намагалася швидше прошмигнути селом, щоб нікого не зустріти, проте помічала здивовані очі, які блискали з-за тинів, але вітатися ніхто не поспішав. Це було не її село, а якесь видиво, сон, в якому вони важко пливли, ніби річкою проти течії. Рідне село не зустрічало їх радістю і не чекало несподіваного повернення тих, кого вже вважали зниклими назавжди.

У їхній хаті під бляхою вже поряdkувала сільрада, на ганку майорів червоний прапор, скроєний з звичайного шматка ситцю. Голова довго крутив папірець, але про хату сказав лише, що це рішення влади, тому нехай шукають житло по селі – пусток вистачало. Довелося оселитися в покинутій хаті свояків, яка була придатною до життя.

Аж тут Ярина трішки прийшла до тями, бо потрібно було турбуватися про нічліг. Як не втомилися, але обидві жінки негайно взялися наводити лад, підмели долівку, помазали піч, затягнули ряднами вікна. До Ярини повернувся її войовничий дух і вона пішла по сусідах, і таки знайшла і забрала свої скриню, прялку і ткацький верстат та дещо з посуду, а також двох курей, бо раніше лише в них були кури такого заводу. Привела додому і козу Чайку, яку було забрала собі сусідка, та, що збиралася щодня їсти білі паляниці.

У колгоспі якраз зібрали урожай, але, як і казав покійний дядько Яків, все збіжжя, до останньої зернини, забирали і підводами вивозили на залізничну станцію. Підводи прикрашали червоні транспаранти, які за наказом з району виготовили активісти. З гасел можна було зрозуміти, що колгоспники і

одноосібники добровільно зобов'язалися здати лишки урожаю державі. Селяни з-за тинів похмуро дивилися на цю агітацію, яку охороняли військові з рушницями.

Тітка Ярина сплюнула і перехрестилася:

- Не інакше, як арештували врожай. За наше жито... Тепер біди не оберемося.

Треба було робити запаси на зиму, тому Ярина з Ольгою цілими днями важко працювали, допомагали старим і немічним викопувати картоплю і буряки, за що їм платили городиною. Жінки самотужки, прямо в хаті, викопали погреб, куди і заклали на зиму картоплю, буряки, цибулю – усе, що вдалося заробити.

Їхній млин колективізували, але на нову владу він майже не працював, бо молоти було нічого, а якщо хтось і привозив зерно нового врожаю на борошно, то колгоспний мірошник насипав у лантухи менше борошна, ніж годилося. Не зважаючи на обіцяний при соціалізмі контроль і облік, перше, що навчилися колгоспні діячі, так це красти. Дядьки лаялися:

- Дядько Яків, бувало, так насипав борошна, що лантухи ледь не репалися і стояли, ніби солдати, а в цього лантух сам пополам переломлюється, бо порожній.

Чим далі, тим похмурішими ставали люди, злочинство стало масовим. Постраждало і господарство Ярини - собаки без вісти загнали їхню козу, та так, що знайшли лише рогату голову, а швидше це зробили люди – ніхто не дошукувався, бо люди стали злими, як собаки. Ярина і тут пожартувала, проспівавши заплаканим дівчаткам пісеньку про те, як залишилися від кози ріжки та ніжки, але не втішила. Не відомо чому, додалося напасті і від влади - голова сільради намагався чимось дошкулити Ярині. Навіть попри те, що їхня хата, яку вони довели до ладу, була маленькою, він поставив до них на квартиру червонофлотця, що невідомо яким чином опинився в селі. Ярина збиралася лаятися, бо і самим їсти нічого, а попереду чекала голодна зима, але моряк її заспокоїв: «Мені б лише речі десь залишити, потім заберу. Я у вас не залишуся, бо терміново треба в Черкаси, ось отримав телеграму. Хіба що, покладу своє добро в вашу скриню?».

Ярина погодилась, бо після розкуркулення скриня стояла майже порожньою. Моряк швидко поскладав якісь пакунки, сам зачинив скриню на замок і подався своєю дорогою далі, залишивши їм на прощання цілий буханець хліба. Тітка вкотре пересвідчилася, що інколи, таки хтось подає надію навіть тоді, коли здається, що гірше бути не може.

Теплу пору року ще пережили, а як почало забирати круто під осінь, стало по-справжньому непереливки. Доки залишалася зароблена по людях городина, якимсь перебивалися. Ярина, незважаючи, що дівчатка весь час просили їсти, почала економити, варила ріденьку лемішку, бо хоча б води

можна було брати скільки завгодно. Якось непомітно в селі з'явилися старці, які тінями ходили попід хатами і виплакували їжу. У селі кілька людей вже померло від голоду, але їхню смерть з голодом поряд не ставили, бо якщо помирили старіші, то і думали, що люди вже нажилися. Але ось з інших сіл почали надходити страшні чутки, які лише підтвердили давні страхи - насувається справжній голод!

У селі стало тихо, навіть удень. Усе замовкло, ніби перед грозою. Матері не випускали дітей на вулиці, бо ходили чутки, що дітей викрадають і вбивають на м'ясо. Потім за старими почали мерти і молодші, ще вчора ніби здорові колгоспники. З молодших - першими від голоду померли їхні колишні сусіди, які так раділи, коли сім'ю дядька Якова виганяли з рідної хати. Хоча Ярина їх кляла за розкуркулення, але таки підійшла на похорони і мовчки постояла, доки не стругану труну з тілом сусідки виносили з двору і ставили на віз біля її колишнього обійстя, хоча і подумала:

- Наїлася білих паляниць, прости мене грішну?...

Люди часто збиралися по кутках і зітхаючи, розмірковували, чи вдасться пережити зиму, чи таки доведеться померати? Про це розмовляли спокійно, ніби про щось буденне, а ще радилися, як би його втекти туди, де начебто є багаті на хліб міста, тільки, як це зробити без документів? Учорашні вільні люди якось враз стали невільниками, бо їм не вільно було виїздити з рідного села. Ярина таки намовила молодших братів дядька Якова, які часто навідувались до них бавити дівчаток, рятувати свої родини. Вони послушали і за золотого хабара добули довідку про якусь сімейну хворобу, з нею і вибралися з села та подалися аж на Кавказ, у місто Грозний, але Ольгу з дітьми взяти не могли, та і сама вона ще боялася такої далекої дороги. Вона хоч і пережила за своє коротке життя безліч страхів, але вірила, що залишаючись в Миронівці, швидше діждеться зустрічі з коханим, але не знала, що справжній страх і біда ще попереду. Люди, як маленькі діти, щиро вірили в те, що відбувається в городському кіно, але ніхто до останнього не вірив, що своя країна і ніби їхня народна влада здатна на такі злочинства. Про них вже всі говорили, але як і раніше, людей щось стримувало і вони чекали дива, що все, ніби страшна вистава, ось-ось скінчиться. Так і жили, доки стало зовсім погано.

Все змінилося від просто поганого до страшного за лічені місяці, бо насправді - це хорошого інколи потрібно чекати ціле життя, а нещастя навалюються враз, не встигнеш і подумати, як воно вже тут. Ользі здавалося, що вона дивиться якесь страшне кіно, де замість знайомих людей і сусідів, свої ролі старанно виконують актори. Такі ж актори керували в сільраді, акторами були міліціонери та уповноважені з їхніми портфелями, але не акторами, а режисерами чи постановниками, тільки не такими, як її давній знайомий Кропивницький, бо він любив людей, були ті, чиї портрети рясніли в

газеті, яку вивішували біля сільради, їхньої колишньої хати. Ці люди, захопивши країну від столиці і аж до останнього хутора, вирішували, кому гинути від голоду і холоду, кому пропадати в тюрмі, а кому жити, ще і вихваляти їхню диявольську владу в піснях. Ці люди забрали все - життя, коханого, майно і навіть їхню хату, яка щоразу ще більше була схожа на кадр з кіно, коли на екрані бачиш, а торкнутися вже не можеш.

День у селі починався плачем дітей та лайкою матерів, які лише криком на якийсь час могли вгамувати нескінченні дитячі запитання: “А що ми будемо їсти”? Діти все розуміли і не ображались на крик, лише мовчки чекали навколо столу, доки матері зварять якогось буряка чи наполовину вилущеного качана кукурудзи. Від такого харчу діти були завжди голодними, починали слабшати і опухати.

Дивитись на це матерям було несила і яось сусідка запропонувала Ользі відвести дітей на станцію, та і залишити їх там на щасливий випадок. Вона сказала, що начебто безпритульних дітей або міліціонери забирають у дитбудинки, або всиновлюють багаті проїжджі пасажири потягів. Вирішили, що дітей треба рятувати будь-яким чином, бо тут їх усе одно чекає голодна смерть, тому зібралися і зробили, як задумали.

Мабуть, не багато було прикладів в світовій історії, коли керівництво країни за кілька років змогло знищити не просто Село, як спосіб життя, а живий, самодостатній соціальний організм, який віками забезпечував їжею, роботою і одягом своїх мешканців – жителів як окремого населеного пункту, так і громадян більшої частини великої країни. Населення було так багато, що до більшовицьких буревіїв в Україні маленькими вважалися села, де проживало не тисяча, а всього кількесот людей.

Насправді на початку 30-х років 20-го сторіччя українське село за рік не вимерло - спочатку в ньому вмерло все людське, бо ніяка матір не наважиться відправити дітей в невідомість, насмілиться відмовитися від них, сподіваючись на порятунок у такий непевний спосіб. Це було ще гірше, ніж людожерство, бо до канібалізму вдавалися психічно зруйновані люди, а ці матері приймали усвідомлене рішення, як єдино можливий шанс дітей на виживання.

До станції Користівка з Миронівки пішки дісталися аж опівдні. На площі перед станцією з її палісадничком, і на пероні аж кишіло від людей – всі кудись поспішали, всі були заклопотані пошуками їжі, але і це не дозволялося, тому «мішечників» хапала міліція, харчі забирали, а людей відправляли в тюрму.

Ольга із сусідкою посадили своїх зморених далекою дорогою дітей, двох дівчаток і хлопчика, на старих шпалах під пакгаузом, у кишені пальтечок поклали записки з іменами і назвою села, дали по шматочку макухи, обцілували і залили сльозами. Ольга наказала дівчаткам не розлучатися ні за яких обставин, навіть якщо їх повезуть у дитбудинки, де їм буде добре, бо там

вдосталь хліба. Принишклі діти злякано дивилися на своїх матерів, не розуміючи, що відбувається, доки ті зникли в натовпі, але мовчати і не плакати їх заворожили чарівним словом «хлібчик».

Ольга, з подругою по нещастю, швидко, немов тікали, проминули село, але чим далі від станції, материнське серце стискалося все дужче і дужче. Нарешті Ольга рішуче зупинилася:

- Ви, кумо, як знаєте, а я повернуся. Як помирати, то хоча б усім разом. Хто ж моїх діточок утішить, хто обміє, як не рідна мати?, - і пішла назад, за дівчатами. Пішла за нею і кума. На станцію вони вже не йшли, а бігли, бо раптом стало нестерпно страшно, що запізняться. Сестрички так і сиділи на колодах, тримаючись за руки, а хлопчика вже не було... Його мати заголосила і кинулася шукати свою кровиночку серед натовпу, а Ольга, витираючи сльози, пішла з Лідою і Вірочкою в Миронівку, а насправді, вони йшли в страшну невідомість. Дівчата ще нічого не зрозуміли, але раділи, що нарешті, вертаються додому.

23

...Цієї, на диво щедрої на свої витівки зими, Миронівку і довколишні села замело снігом ледь не під самі стріхи. Більшість дворів залишалися нерозчищеними від заметів, адже відкидати сніг до хлівів, стаєнь і клунь не було потреби, бо в них не іржало, не рохкало і не квохтало. Худобу і птицю, яку не забрали в колгосп, люди крадькома вирізали ще восени, але сумною вийшла та свіжина - їли, щоб не пропало.

Тітка Ярина з Ольгою цілими днями ткали полотно, але вторгувати щось було важко, бо і сил не було ходити за чорті й скільки верст на станцію, а якщо і вдавалося щось обміняти біля потягів, які робили тут короткі зупинки, то тільки на кукурудзяні качани, буряки чи квасолію. Тим і рятувалися з двома Ольжиними дівчатками майже до самого Різдва, коли настали зовсім чорні часи. Кілька останніх днів діти нічого не їли, а лише пили настояний на фруктовій сушці та вишневих гілочках узвар.

Ярина вкотре мотнулася селом, але повернулася ні з чим, кинула порожній лантух на скриню і сіла на нього: "Ні в кого нічого немає. Самі пухнуть", - і суворо подивилася на Бога, який позирав з ікони байдужим риб'ячим оком. Ольга закам'яніла обличчям на мармур і лягла на ліжку, пригорнувши до себе слабеньких від голоду донечок.

Другого дня Ярина, яка не збиралася здаватися, хоча теж ослабла, через силу знову зібралася в Користівку, сподіваючись на станції продати чи обміняти полотно на їжу. Коли вона пішла, Ольга сходила до колгоспного комірника, щоб таки випросити в нього якоїсь їжі в обмін на фабричний, ще німецький, набір фуганків-рубанків, який дядько Яків ще до висилки приховав у потаємній схованці біля їхнього колишнього млина. Комірник давно хотів собі

такий інструмент, але дав лише трішки борошна та клуночок квасолі - склянку, не більше. Ольга навіть не зраділа, а повернувшись, цілий день пролежала з дітьми в ліжку, які від слабості майже не прокидалися.

Надвечір вона раптом рішуче піднялася і вийшла на тріскучий мороз. У зоряного і чорного, ніби з багатого оксамиту неба, просити допомоги було марно. Зорі блискали і підморгували, ніби запрошували в гості. Ольга набрала сухого кукурудзяного бадилля, якого вони наносили в двір і поставили навколо хати під стінами ще заздалегідь, натопила піч, нагріла води і почала купати дочок, співаючи їм пісні та розказуючи казочки. Діти зраділи, думали, що їх купують на свято. Мати теж посміхнулася: «Аякже, діти, Святий вечір у нас, а завтра - Різдво». Потім заплела і одягнула дівчаток у чистенькі білі сорочечки, вклала на теплу піч, а сама заходилася пекти прісні пиріжки з квасолею. В кімнаті запахло якщо і не опарою і свіжо спеченим хлібом, як пахло завжди в хаті їхнього щасливого і безтурботного дитинства, то хоча б підсмаженим борошном. Дівчатка радісно зіскочили з печі і захоплено дивилися, як мама смажила пиріжки, намагаючись змазати пательню кукурудзяним качаном, яким колись була заткнута давно порожня сулія з-під соняшnikової олії і плескали в долоні – нарешті і в їхню хату прийшло свято!

Ольга теж посміхалася, урочисто поставила на стіл полумисок смажених пиріжків, відклала два для тітки Ярини, а сама просто сиділа і дивилася, як діти жадібно їли давно небачені ласощі. Пиріжки запивали узваром з шматочком цукру, який дивом вдалося зберегти до Різдва. Потім Ольга вклала дівчат на піч, пообіцявши, що завтра теж буде свято, ніжно розцілувала і дбайливо вкрила старезним кожухом.

Коли діти поснули і спокійно засопли, Ольга підкинула в піч кукурудзиння, почекала, доки воно зайнялося, потім хлюпнула на вогонь відро води, перекрыла засувкою димохід і в темряві лягла коло дочок, згадуючи батьків, гімназію, Єлисаветград і Олександра. Невдовзі вона відчула ядучий запах диму, потім в голові зашуміло і вона майже заспокоєно подумала: «Ну, ось і відмучилися мої янголятка. Зараз заснуть і більше ніколи не будуть плакати від голоду», - але раптом у сінешні двері загрюкали так, що на підлогу впав приставлений до стіни рогач. Дівчатка прокинулися і заплакали. Ольга злякано підхопилася і кашляючи від чаду, босоніж підбігла до дверей, відкинула клямку. У хату, разом з густою хмарою морозної пари, ввалився сусід, кум дядька Якова, в накинутому на спідне баранячому кожусі і прямо з порога запитав:

- Що це у вас коїться? Я якраз вийшов з хати, стою та дивлюся навколо. Ще й думаю, чого це в Ярини так пізно запалили піч? Воно ж мороз, дим вгору так і рветься, місячно, зоряно, а тут раптом дим з вашого бовдура неначе корова язиком злизала, наче одрізало. Був і – нема. Ну, думаю, може щось

впало в бовдур, а вони і не знають, ще почадіють, то оце і прибіг, а у вас і справді, чадно. Слава Богу, живі.

Ольга притьмом відкинула засувку, в печі з'явилася тяга і на кукурудзинні, яке вже встигло підсохнути від диму, знову весело затанцювали язички полум'я. Дівчатка розплакалися ще дужче, скаржилися, що в них болять голови. Сусід про щось здогадався і підозріло подивився на Ольгу:

- Ти що це собі надумала, га?! Це ж який гріх, своїх дітей потруїти?!

Крізь відчинені сінешні двері в хату потягло холодом і свіжим повітрям. Ольга притулила дівчаток до себе, обцілувала, потім благально подивилася на дядька:

- Дядьку Андрію, ви тільки нікому не кажіть. Це на мене щось найшло, Вірочка і Ліда постійно плачуть від голоду, просто несила терпіти їхні сльози і муки, а що я можу, тільки нагримати на них, щоб не просили їсти? От я і надумала затулити димохід, щоб ми уві сні почаділи і більше не мучилися. А хіба ж це не гріх, мордувати наших дітей голодом!?, - спробувала вона виправдатися.

Дядько похитав головою:

- Ольго, Ольго, що тобі скажеш? Ви вже скільки пережили і не для того вернулися аж з Сибіру, щоб отак здатися. Та і Різдво ж таки. Зажди, я твоїм дівчаткам хоч якого гостинця принесу на Свят-вечір.

Він пішов, а Ольга заспокоїла дітей, дала їм по останньому пиріжечку, які залишила для тітки і знову вклала їх спати, а сама вклякла на колінах перед іконою і довго молила Бога врятувати дочок, а їй самій дати сили витримати, потім лягла коло дівчаток і пообіцяла собі, що тепер їх уже ніщо не розлучить. Подумала і те, що цього разу до них ніхто не прийшов щедрувати на Свят-вечір, а колись двері не зачинялися. «Якось воно буде, як казав дядько Яків, дасть Б ог день, дасть і їжу», - зітхнула змучена Ольга і заснула разом із заспокоєними дітьми.

Другого дня, якраз на Різдво, повернулася і Ярина, обтрусилася на долівку сніг з чобіт, втомлено зняла хустку і виклала на стіл клуночок з пшоном: «Ось, виміняла біля московського потяга на бабусин рушник і полотно. Якась городська взяла. Хоча б щось, зараз зваримо якого-не-якого кулешику, от і буде нам свято». Сказала і сіла відпочити на лаві, запитавши, чому це в хаті курним духом чути, але відповіді не слухала, мовчки обдивлялася хату з кутка в кутку, ніби сподіваючись побачити якусь їжу і сумно хитаючи головою.

Ольга заходила поратись біля печі, коли це за вікном почулося вищання полозів і кінське іржання, а біля їхнього двору зупинилися сани. Жінки насторожено Perezирнулися і чекали, що буде далі. У двері постукали і в хату, пригнувшись у одвірках, бадьоро увійшов моряк, той, що ще восени залишив у них свої речі. Він обтрусив рукою іній з чорного бушлата і весело привітався:

- З Різдом вас! Приймайте гостей!

Ярина мовчки вклонилася:

- І Вас з Різдом, заходьте, - їй раптом стало шкода, що гість з'явився так невчасно, бо скільки того кулешу?, - У нас якраз такий-сякий кулешик доспіє, а більше, вибачайте, немає нічого.

Моряк, все ще посміхаючись, пройшов до столу, потираючи почервонілі з морозу долоні, але на столі, окрім нічим не заправленого кулешу, а насправді пшоняної юшки без картоплі в маленькому, майже чорному горщику, справді, нічого не було. Він подивився на худих, аж блідих дітей, потім на жінок, схожих на сумних святих:

- А я оце тільки з Кременчука. Там голоду немає, хоча такі чутки ходять, а воно, бачу, таки правда...

Він трохи посидів, потер у задумі лоба, потім підвівся і підійшов до скрині, торкнувся замка:

- Тітко, а давайте ключа, бо я свій десь посіяв, а там мої документи.

Ярина дістала з-за образів ключ від скрині і подала моряку. Той відімкнув замок, підняв дубове віко і аж відступив, озирнувшись на жінок:

- Так тут же все на місці! Тут же і зерно, і цукор, і сало! Мій пайок! Чого ж ви не брали та не їли? Я вже думав і не заїжджати, бо думаю, що немає за чим, але тут же папери мої залишилися.

Він ледь не з осудом поглядав на жінок, не мігши осягнути ні величини горя, ні міри порядності простих людей:

- А ви, помираючи з голоду, нічого не взяли?!

Ярина похитала головою і знизала плечима:

- Так як же можна? Ми ж і не знали, що там у Вас лежить, та і чуже - як можна? Ось недавно «буксири» ходили селом, шукали зерно, забирали все чисто. У нас знайшли горщик з квасолею. Плачемо, що більше нічого немає, а вони сміються, мовляв, ці з голоду не подохнуть, бо он і квасоля ще є. Хотіли на скрині замка відбити, так я не дала, сказала, що тут документи і речі командира-червонофлотця, якого голова сільради прислав до нас на постій. Злякалися... Бачите, ось сліди, це вони, іроди, скриню сокирою рубали, - і показала на глибокі зарубки.

Моряк скреготнув зубами і почав притьмом діставати з скрині пакунки:

- Забирайте все, що є, та ставте варити обід. А я поїду далі, бо треба встигнути на поїзд.

Ярина спробувала затримати несподіваного гостя:

- Та куди ж Ви? Залишайтеся, я хоч пирогів напечу Вам у дорогу. Як же Вас дякувати, бо ми думали, що вже і Бога арештували?

Моряк лише махнув рукою, вибіг до саней і повернувся з невеликим лантухом, якого з гуркотом кинув на стіл:

- Ні, дякую, поїду. У мене є пайок на цілий місяць, а це вам. Гостинці, - весело підморгнув дівчаткам і попрощався.

Ярина з Ольгою вийшли до перелазу і довго хрестили кінну упряжку, яка швидко зникла серед снігових кучугур.

У залишеному моряком жалив'яному лантусі знайшли кілька заморожених великих краснопірок, лящів і судаків – тому мішок і грюкнув об столішницю, а вони цьому здивувалися. Ольга лише зачудовано перехрестилася:

- Слава тобі, Господи!, - а тоді заходилася несамовито цілувати своїх дочок, та так, що Ярина злякалася, чи не з'їхала племінниця часом з глузду від несподіваних подарунків долі, яка вирішили їх врятувати таким дивовижним чином?

24

Незважаючи, що Ярина запровадила жорстку економію і вони їли зовсім мало і лише раз на день, залишених моряком харчів до тепла не вистачило, але вони таки допомогли пережити найлютіші місяці і навіть трішки вилюдніти. Готувати якусь ріденьку лемішку чи пекти перепічки доводилося з великою обережністю, щоб ніхто не помітив, бо всіх доводилося боятися. Все-таки, хоча і ріденька рибна юшечка, яку від Різдва сьорбали мало не щодня, але вона дуже допомогла їм, однак не всім у Миронівці випало таке щастя.

Сонце давно повернуло на літо, зима на мороз, а життя - на голодну смерть. Село вимирало. На вулицях не стало ні собак, ні котів. Селяни, хто ще мав сили, намагалися дроти в старих скирдах чи стріхах горобців і мишей, а хто сили не мав, мовчки чекав останньої години. Раніше за інших помирали найбідніші, які ще недавно пишалися новим званням “незаможники” і раділи, коли розкуркулювали і виганяли з села сусідів, думаючи, що тепер багатство в їхніх оселях з'явиться саме собою. Але не стало господарів, не стало і роботи, де бідняки могли б заробити копійку. Потім влада, за підтримки тих же незаможників, не соромлячись, взялася за середняків, а потім справа дійшла і до бідняків, якщо в тих була корова чи конячина або якесь завидне майно, цього було досить, якщо на них поклав око якийсь активіст, а можна було і просто чимось не догодити представникам влади. Тоді приходили „буксири” і могли нахабно, під свої дурнуваті комсомольські пісеньки і партійні гасла, пограбувати чи й побити господарів і добре, якщо ще залишали в хаті.

І все-таки, село ще трималося на старих звичках, знаннях і запасах, у кого вони були, але тихо доходило, як доходить смертельно хвора людина, очікуючи на неминучу смерть без плачу і розпачу, сподіваючись на спасіння тіла від мук, а душі від гріхів.

Кожного дня селом на однокінних санях їздив дід з кількома мовчазними колгоспниками, які виносили з холодних хат трупи померлих від голоду і холоду, бо ослаблі люди не могли вийти на вулицю, щоб назбирати дров чи соломи, тому часто замерзали на смерть. Померлих вивозили за село і просто скидали тіла в якийсь рівчак, навіть не намагаючись присипати землею. Люди, якщо їм на вулиці траплялася трупарня, лише хрестилися.

До смерті в війну чи в голодовку звикали швидко. Без жодних емоцій повідомляли одне одному про чийось смерть, неначе казали, що людина пішла в справах. Рідні інколи ще плакали, а сусіди вже й ні.

Дітей колгоспників трішки підготовували в бригадній їдальні, там же могли знайти миску такого-сякого кулешу і дорослі, але всім іншим, особливо старим і малим, подітися було нікуди. Правда, вони якимось дивом витримали зиму, але на весні стало ще страшніше, хоча вже не так дошкуляв холод. Люди в пароксизмі останньої надії бачили, що на пагорбах вже зачорніла земля, від снігу звільнялися городи, але більшість з них вже не дожили до справжньої хліборобської весни.

Нарешті, зазеленіли кущі і дерева, виткнулася перша трава, хлопці добиралися до копанок чи аж до річки в сусіднє село ловити під камінням дрібну рибу. Ярина з Ольгою і дівчатами ходили по балкам і лукам, збирали кінський щавель і молоду кропиву, з яких варили борщ без картоплі і буряків. Ярина учила сестричок: «Дівчата, їжте все зелене, якщо не гірке, а як гірке – випльовуйте і витирайте губи».

Вона ж навчила, як із берези знімати кору і як її варити, та тим і жили; що знаходили, те і їли. Раділи, якщо в балках вдавалося знайти мишачі схованки з залишками зерна чи насінням пирію, никали полями, в надії знайти минулорічні кукурудзяні початки, але лютували об'їждчики, які проганяли голодних людей від полів, де вже почали сіяти ярі.

Інколи Ярина вибиралася на станцію і повернувшись, розповідала, що «мішечників» з вокзалу виганяли озброєні військові, а по селах і обабіч степових доріг лежали тіла померлих від голоду людей – дітей і дорослих. Це було страшно, але сприймалося як щось неминуче і невідворотнє, як у кіно, де картини змінюють одна одну і стрічка крутиться, крутиться і крутиться, але від глядачів вже нічого не залежить, бо як зняли кіно – так і буде.

Незважаючи ні на що, Ярина з Ольгою, з останніх сил, скопали невеликий клапоть землі біля хати, посіяли редиску, цибулю, моркву та огірки, насіння яких вдалося виміняти на станції, але сил діждати хоча б до цього мізерного врожаю вже майже не залишалося. Але хліборобам земля допомагала вже тим, що прийняла посіяне і це піднімало настрій, додавало сил дочекатися, хоча здавалося, що того року все росло повільніше, ніж зазвичай. Дівчатка ледь не щогодини бігали дивитися, чи не піросла редиска і за ними потрібно було наглядати, щоб не рвали та не поїли зелене бадиллячко.

Особливо важко стало тоді, коли біля сільради, їхньої колишньої хати, на стовпі почепили чорну тарілку репродуктора, з якого цілими днями лунали пісні про країну, в якій так добре і весело жити. Жінки завжди хрестилися, коли чули радіо і щодня молили Господа за моряка, який дивом врятував їх від голодної смерті на Різдво 1933-го року...

25

...Олександр прокинувся, обережно прибрав Ольжину руку зі своїх грудей, подивився на її змарніле, але вже щасливе обличчя, підвівся з ліжка, підійшов босоніж до лежанки, на якій розкидавши рученята спали обоє дочок, посміхнувся і тихенько причинивши за собою двері вийшов у сіни.

Ярина вже порядкувала на своїй половині. Олександр привітався і присів на лаві. Тітка теж сіла на стільці, витираючи мокрі руки ганчіркою:

- І тобі доброго ранку. Як ночувалося?
- Та, слава богу. Майже не спав, такого наслухався...
- Ще й побачиш, як трохи поживеш з нами.

Ніяковіючи, ввійшла Ольга і одразу сіла біля чоловіка, взявши його за руку. Той ніжно погладив її по щоці:

- Ти заснула, а я ще лежав та думав, що робити далі?

Тітка зітхнула:

- А що тут поробиш? Молити Бога, то може якось доживемо до нового врожаю? Он уже і городина на підході.

Олександр лише махнув рукою:

- Ні, тітко. Не виморили вас цієї зими, виморять наступної, а до неї ще ж і дожити треба.

Олександр вивільнив руку і встав, пройшовся по хаті, потім зупинився, задумливо дивлячись на вогонь у печі:

- Я ось що надумав. Мені тут довго бути не можна, бо якщо впізнають – кінець, але і вас я більше не залишу.

Ольга з тіткою презирнулися. Олександр продовжив:

- У мене є документ. Гарний документ. Справжній паспорт та і відрядження є. Я змотаюся в Лікарівку і спробую в директора кінзаводу дістати довідку, що Ольга і діти - це моя сім'я, потім повернуся і відвезу їх на Донбас. Там Ользі можна буде влаштуватися на завод чи шахту, а сам подамся на Кубань. Звідти до Донбасу – рукою подати, а там - видно буде. Може вдасться разом осісти? Головне – вирвати їх звідси. Зараз на Донбас всі їдуть. Особливо багато чомусь москалів.

На тому і порішили, і тієї ж ночі Олександр вирушив пішки в Лікарівку, на Кінзавод. Насправді, йти вночі було хоча і небезпечно через злодіїв, але спокійніше на предмет міліції, бо він знав, що з бандитами, а це були просто голодні люди, домовитися можна, а від міліції краще триматися подалі. Поки

минав Бутівське і Занфіровку, бачив ті самі картини мертвих сіл, а ще більше думав про свою родину і майбутнє щастя, незчувся, як на ранок дійшов і до Лікарівки.

Там, все склалося добре. Олександр домовився з балакучим директором про закупівлю коней для Кубані, дізнався багато про місцеве життя від знаючого номенклатурного працівника і переконався, що треба рятувати і себе, і всіх своїх. Розмови про спільні інтереси і коней зблизили двох знавців, тому Олександр легко отримав необхідні документи і довідки, в тому числі і для Ольги, і за кілька днів повернувся в Миронівку. Допоміг колега і харчами – в Миронівку Олександр повернувся вночі кінною упряжкою, яка привела кілька мішків з борошном і цукром.

Вирішили, що він поїде раніше і буде чекати Ольгу з дітьми не в Користівці, а на станції Знам'янка, де їм буде простіше загубитися в натовпі пасажирів. Тим більше, що вручив їм довідку, де зазначалося, що вони, як хвора на туберкульоз родина відповідального працівника, виїжджають за рекомендацією лікаря у місця з більш сприятливим кліматом. Але таку довідку в Користівці краще не показувати. Тітка Ярина плакала:

- Правильно, що тікаєте. На мене не дивіться, я звідси вже нікуди не поїду. Яюсь доживу до літа, а там - як Бог дасть. У мене вже немає ні сил, ні здоров'я починати нове життя. А ви – їдьте. Може, хоч поживете разом, по – людському, а то все уривками та наскоками, - вона витерла запаскою очі і відвернулася.

Як домовилися, так і зробили. Ольга взяла продуктів лише на дорогу, все інше залишила тітці. Ярина за пляшку самогону випросила в голови колгоспу коней до Знам'янки, щоб відвезти начебто хворих дітей в залізничну лікарню. Завдяки довідці їхню підводу пропустили на станцію, оточену військовими, які всіх підозрілих, тобто худих і голодних або проганяли, або і взагалі арештовували.

Доки чекав на сім'ю, Олександр за допомогою довідки про відрядження та цукру, купив квитки, і доки чекав своїх, кілька разів обійшов станцію, згадуючи бій якраз на цих коліях, коли вони з Холодного яру спробували наробити шуму в залізничній столиці краю, але добре, що хоча б втекли без втрат, бо сила була не на їхньому боці. За ці роки приміщення вокзалу, схоже на триповерховий млин, не змінилося, але Чорний ліс значно відступив від колій і станції, натомість з'явилися курні вулиці з невеликими будиночками. Олександр подумав, що зараз підібратися до станції непоміченим, як це зробили холодноряці під час невдалого наскоку, було б важче.

Коли Ольга і діти приїхали, вони без перешкод зайняли свої місця в вагоні, де їм дісталися дві лави біля вікна. Ольга спочатку так злякано озиралася, що Олександрові довелося нагадати їй про необхідність зберігати спокій і безтурботність, але доки потяг рушив, Ольга і Олександр страшенно хвилювалися, бо відправлення чомусь затримувалося.

Нарешті вагони смикнулися і дівчаткам здалося, що приміщення вокзалу плавно зрушило з місця і вони із захопленням почали дивитися на картини, які мінялися за вікном. Невдовзі проїхали знайомі місця - станції Оліївку, Користівку, потім Олександрію і аж після неї напруга трішки відпустила під стукіт коліс та під веселе щебетання дітей.

У дорозі Олександр за знайомство під чарку, бо це допомагало зняти підозрюваність у стосунках, розговорився з балакучим попутником, який виявився постачальником великого металургійного заводу з Кам'янського. Він повертався із Зінов'євська, де бував і на заводі сівалок Червона Зірка, який і досі називав по старому - Ельворті. Ольга ледь не прохопилася, коли почула про рідне місто і рідний завод, біля якого вона колись жила, але Олександр вчасно стиснув їй руку. Дорогою багато розмовляли про життя.

Постачальник, нахилившись до вуха Олександра, шепотів:

- Я ж усюди буваю. Голод є і на Донбасі, але тільки в селах. Хто не помер - тікають, а на їх місце везуть ешелонами жителів із Росії. Що в села, що на шахти. Ох, чує моє серце, виживають нас. Просто зживають зі світу.

Він порадив їхати разом із ним у Кам'янське, де допоможе Ользі влаштуватися на завод, якщо Олександр допоможе заводу з кіньми. Олександр пообіцяв, оскільки мав дозвіл на закупівлю коней з Лікарівського кінзаводу. Трішки порадившись з родиною, Олександр дав згоду, бо Ользі не хотілося від'їжджати далеко від Миронівки.

Потяг наближався до станції Кам'янське, Ользі стало навіть страшно, неначе вона потрапила в потойбічний світ, де живуть гігантські металеві чудовиська. За вікном знову крутили беззвучний фільм і хоча Ольга не раз бачила ельвортівський завод і думала, що більших цехів не буває, тут їй стало лячно від велетенських домен, стиснутих зміїними кільцями товстелезних труб, з яких, час від часу, виривалися струмені пару чи диму. Завод тягнувся по обидва боки колії на кілька кілометрів, ледве пропускаючи потяг між збудованими впритул до колій закіптюженими цегляними стінами. Вся сім'я без втоми дивилася, як перед ними повільно пропливали сірі заводські цехи з величезними, зашкеленими, аж чорними від кіптяви вікнами. Від заводського диму стало темно і страшно, неначе в казковому підземеллі, а ще – навколо не було жодного деревця чи травинки, лише іржаві труби, залізничні рейки та почорнілі від часу цегляні стіни.

Постачальник не обдурив і як обіцяв, швидко влаштував Ольгу на завод, на коксову батарею, навіть виділив їм кімнату в бараці, а за це Олександр віддав йому наряд на отримання коней і чекаючи, доки Ольга прилаштує дітей, ненадовго вийшов у місто майже заспокоєний, що все складається так добре.

Але біля крамниці несподівано пролунало його ім'я. На тротуарі стояв і посміхався чорнявий чоловічок у військовому френчі з величезними кишенями на грудях:

- Так, так...Це Ви, я ж не обізнався? Я частенько бачив вас до революції в Єлисаветградському театрі чи ще десь, чи не в григор'євській кінноті?,- раптом, навідліг вдарив запитанням незнайомиць, різко змінивши тон з миролюбного на підозрілий і ворожий. Олександр від несподіванки розгубився і спробував мовчки відійти, але незнайомиць раптом вихопив з кишені свисток.

Олександр опанував себе і посміхнувся:

- Де ви, кажете, мене бачили? В Єлисаветграді? А де це воно?, - а сам повільно почав відходити до скверу, який був неподалік і довірливо поскаржився незнайомцю, - Втомився після нічної. Дві зміни відпрацювали на домні. Йдемо на рекорд. Треба присісти, а то ноги не тримають, - і присів на лаву, роблячи вигляд, що шукає в кишенях цигарки.

Незнайомиць підозріло глянув на Олександра і попросив документи.

Олександр засміявся:

- Та які в роботяги документи? Я живу зовсім поряд, пішли, покажу, якщо так потрібні мої документи, - Олександр для переконливості хотів назвати адресу бараку, де Ользі надали кімнату, але вчасно схаменувся.

Він, поманивши рукою шпика за собою, попрямував до трамвайної колії, ніби збираючись пропустити трамвай, але щойно той наблизився, перестрибнув просто перед ним через колію, ледь не потрапивши під вагон, побіг вздовж вулиці і звернув у провулок, доки переслідувач метушився на іншому боці колії. Коли вагони, нарешті, проїхали, Олександра вже не було видно.

Як не шкода було знову розлучатися, але він вирішив навіть не заходити в барак до Ольги, щоб не накликати на них підозру, а чимдуж кинувся на станцію, де вскочив у перший-ліпший товарний потяг. Далі його шлях був лише один – на Кубань, на кінзавод.

На наступній станції він уже спокійно купив квитки і їхав, болісно уявляючи, як його дарма чекають і що думають про його зникнення діти, і як там без нього важко доведеться Ользі і дочкам, яких він знову втратив. Але і заспокоював себе тим, що таки вирвав їх з лап голодної смерті.

26

Нарешті і для рядового Приходька прийшов наказ про демобілізацію. Після того, як він попрощався з солдатами, ввечері офіцери зібралися в обжитому ними маєтку. Ординарець приготував прощальну вечерю і накритий стіл, оглянув все хазяйським оком і розвів руками, мовляв, ось і все.

Підполковник посміхнувся, розлив у кружки горілку, піднявся і звернувся до Приходька:

- Ну, що, Степановичу? Ось і закінчилася для тебе війна. Виходиш у чисту відставку. Давай, за тебе, - вони стукнулися кружками, але Приходько поставив свою кружку на стіл:

- Дякую, але не буду. І так п'яний від спогадів і мрій та і боюся, щоб знову не набалакати.

Майор замахав на нього руками:

- Та ти що?! За перемогу не вип'єш? За себе? За майбутнє?!

- Ну, хіба трішки, - Приходько зробив маленький ковток, потім махнув рукою і вихилив горілку до дна, - Нехай вже, вип'ю за все. І за перемогу, і за вас, та і за себе, якщо вже на те пішло.

Офіцери теж випили і налягли на закуску - смажену курку, яку ординарець виміняв задля такого випадку на спирт у старшини сусідньої частини. Підполковник відірвав курячу ніжку:

- От чого я зараз хочу, так це борщу, щоб курячі ноги ось так стриміли з горщика. Колись бабуся такий смачний борщ у печі варила! Давайте під курку.

Приходько посміхнувся:

- А мої казали в Миронівці, коли я привіз їм трішки харчів, що кращого борщу, як пісний - немає.

Майор погодився:

- Та після такого голоду і пісний борщ, як казка. А ти скажи ось таке. У німців було все, самі ж бачите, окрім борщу. І чого їм не вистачало, навіть колгоспів не було? Жили б собі, так ні! І нам горя, і собі завдали, - він сплюнув.

Приходько сьорбнув курячого бульйону:

- Та зрозуміло, чого не вистачало - розуму. Знайшовся один дурень, який всіх сколотив, а ще більше тих, хто його хотів чути. Це вони самі захотіли. Не послушали б, нічого і не було б. Ні воєн, ні революцій.

Підполковник рішуче припинив розмову:

- Ну, ви той, не дуже...Досить уже. Слава Богу, все закінчилося. Степановичу, давай про тебе, бо тобі вже і в дорогу пора, - і підморгнув майору.

Ординарець сумно посміхнувся:

- А й правда, пора і про дорогу подумати.

Майор запалив цигарку, затягнувся, і випускаючи дим хитро поглянув на рядового:

- То куди ж ти поїдеш?

- Поїду? На чому, хіба на ровері? Думаю, дістатися до Миронівки. Подивлюся, що і до чого. Може там щось знають про моїх? Може вони окупацію в селі перебули? Скільки там до того Кам'янського чи тепер уже Дніпродзержинська? Може і є яка звістка?

Майор трішки п'яно стукнув кулаком по столі:

- А я кажу, поїдеш! Пішли!

Вони вийшли на вулицю і зайшли за ріг маєтку. Там стояла справна парокінна упряжка з бричкою на гумовому ході. Майор поплескав підполковника по плечу, але звернувся до Приходька:

- Ну, що? Приймай засіб пересування. Вибач, що гужовий, але якраз для тебе. Це підполковник випросив у штабі, ось і документи на неї, - він подав Приходькові папери, - Все по формі, як годиться. Навантажуй на неї, що хочеш, та і рушай з богом.

Приходько довгенько переварював зміст почутого, потім ще не вірячи щастю, здивовано подивився на офіцерів і підійшов до коней:

- Справні. У нас таких не було. І що? Це мої? Як же я вам віддячу за такий подарунок?

Він розгублено дивився на коней, думаючи, що життя, як в кіно, інколи таки робить для нас несподівані подарунки. Тепер він був з кінями, про яких не міг і мріяти, а мріяти якраз і потрібно, бо мрії збуваються не лише в кіно.

Підполковник задоволено посміхнувся:

- А що нам від тебе потрібно? Ти вже все зробив. Так що ми квити. Ось ще що. На складі отримаєш усе, що треба в дорогу. Ну, там, з харчів, обмундирування, а на нашому складі, на нашому, - з наголосом повторив він і підморгнув майору, - Нехай вибере щось із сукна, годинники, циркульніцькі машинки і не забудь за ровера. Там цього добра після генерала достобіса залишилося. Йому більше меблі та килими подавай, а нам і таке в господарстві згодиться.

Приходько поплескав коней по холках і пригостив шматочками цукру:

- Ні, нічого не треба. Мабуть таки поїду, зараз же.

- Куди, проти ночі?!, - ледь не в один голос вигукнули офіцери, - Тут ще німців по лісах вештається не один і не двійко.

Приходько лише махнув рукою:

- Та знаю, але вже не втримаюсь. Так хочу до своєї швидше потрапити, що аж коліна тремтять. Та і сусіди, я чув від їхнього старшини, сьогодні відправляють обоз на станцію. То я вже з ними, а там ешелоном з їхніми ж кінями - так і дістанусь до Знам'янки чи Користівки. Тільки б швидше! Мене наче хтось підганяє їхати. Скільки років чекав!

Вони обнялися і Приходько, витерши очі, пішов збиратися в нову, але таку ж невідому дорогу, яка перед ним стелилася все життя.

Він виїхав із воріт маєтку і незабаром прилаштувався до військової колони, яка повільно рухалася в бік станції. Незважаючи, що війні настав кінець, автівки рухалися з синіми фарами, по-фронтальному. Обабіч, нескінченним потоком в обох напрямках йшли цивільні.

Німецькі біженці рухалися на захід, тікаючи від «большевик», бо боялися, що кожному доведеться дати відповідь якщо не за себе, то за синів чи батьків, які воювали на Сході. Вони ще не знали, що совети, хоча б і недавніх ворогів-

німців, не нищили так, як вони винищували українців. А на схід йшли юрби хлопців і дівчат, свого часу вивезених з окупованих територій Радянського Союзу, здебільшого з України, які поверталися з Німеччини на Батьківщину.

Німці йшли мовчки, приречено дивлячись собі під ноги. Вони ще не охопили глибини всього, що відбулося і відбувається з ними. До останнього часу здавалося, що вони продовжують дивитися якесь пригодницьке кіно, де їхні браві солдати урочистим маршем йдуть завойовувати для них весь світ. Загарбникам завжди здається, що це буде легко. Тепер вони бачили навколо себе зовсім іншу реальність, але ще не сприймали її, як неминучість, як розплату за їхні ж гріхи і злочини, бо такі злочини скоюються всенародно. Обивателі не хотіли визнавати, що вони теж причетні до розв'язання війни, яка тепер чомусь прийшла на їхню землю. Їм здавалося, що вони просто переходили з одного виміру життя в інший, з хорошого фільму - в страшний, з моторошним продовженням і поганим фіналом.

У колонах молоді, які рухалися в східному напрямку, було незрівнянно веселіше. Тут жили надією на щасливе майбутнє, яке мало неодмінно розпочатися після війни. Звільнена з таборів чи рабства молодь встигла розжитися реквізованим у колишніх господарів та в розбитих крамницях майном, яке або несли в велетенських валізах, або одягали на себе. Деякі хлопці мали чудернацький вигляд, бо взулися в лаковані черевики, повдягали найкращий цивільний одяг, аж до циліндрів чи тірольських капелюхів з перами. Дівчата були скромніші, але і вони повдягали нові дорогі сукні та дамські капелюшки.

У такому піднесеному настрої хлопці і дівчата легко знайомилися і тому часто утворювалися пари, які далі йшли вже разом.

Минаючи таку групу пішої молоді, Приходько несподівано почув знайому говірку. Хтось когось кликав по-вуличному, так, як сім'ю дядька Якова прозивали в селі, бо у них кожна родина, окрім офіційного прізвища, записаного колись запорізькими чи сільськими писарями або дячками, мала і вуличне, споконвічне прізвисько і часто їх знали саме так, а не так, як було записано в метриках.

Він почав прислухатися до жартів дівчат і раптом помітив неначе знайоме обличчя:

«Ольга!», - обпекла думка і він аж перехрестився, бо це була молода дівчина, тоді як Ольга була лише трішки молодша за нього. Правда, ми уявляємо своїх давніх знайомих лише такими, якими бачили в молодості, не здогадуючись, як вони виглядають зараз, не сприймаємо їхнього віку, мабуть для того, щоб якомога довше не втратити віру у справедливість життя.

Гарна, чорноока дівчина, зі заплетеними навколо голови косами, з диктовими валізами, які несла на мотузці через плече, теж почала пильно вдивлятися в незнайомого солдата.

Їздовий зупинив коней, зіскочив із візка і мимоволі таки покликав:

- Ольго!, - але схаменувся і похитав головою, мовляв, обізнався.

Дівчина здивовано і збентежено промовила:

- Я не Ольга. Я - Ліда. Це мою маму звати Ольгою.

Ще не розуміючи, що відбувається, Приходько хрипким голосом запитав:

- А звідки Ви самі будете?

Та протяжно, неначе про щось здогадуючись, відповіла:

- З Миро-онівки-и-и, а що?

Боєць зняв з голови пілотку і витер нею спітніле чоло:

- Лідо?! Це ти?!

Дівчина скинула з плечей на землю валізи і закрила долонями очі, потім повільно подивилася на чоловіка:

- Так, я Ліда, а Ви ж хто будете? Невже?! Тату, це Ви?!

Приходько кинувся до дівчини і міцно притис до себе:

- Рідненька моя, як ти схожа на маму!

Доки вони розмовляли, поспіхом відновлюючи сімейну єдність, навколо швидко утворилася юрба, хтось з подруг заздрісно зітхнув: «Чи ви коли бачили таке? У такій веремії зустрілися рідні люди! От Лідці поталанило, так поталанило. Це ж треба, в Німеччині зустріти рідного батька!».

Приходько поклав на бричку доньчині речі, допоміг Ліді сісти і далі вони поїхали разом. Він правив кінями і не зводив з дочки заплаканих очей.

Дорогою Ліда розповіла батькові, як вони жили в Кам'янському, що потім став Дніпродзержинськом:

- Мама не знала, що і думати, коли ти так несподівано зник, думали, що тебе заарештували, але потім мама сказала, що ти живий, просто не можеш подати звістку, як траплялося і раніше, але приїдеш, коли нам стане посправжньому важко. Вона працювала на коксовій батареї та так завзято, що з нею не могли зрівнятися навіть чоловіки і сердилися на неї. Але вона ледь не загинула, бо одного разу сталася аварія і вона страшенно обпеклася. Кілька місяців лежала в лікарні, але ми до того часу вже пішли в школу і навчилися хазяйнувати самі, - батько лише кивав головою, слухаючи сумне і водночас радісне для нього оповідання, - Коли розпочалася війна, радянські війська завод підірвали і в місті стало голодно. Ми знали, що тітка Ярина живе в Миронівці, хоча і не переписувалися, щоб не накликати біди. Якось мамі трапився земляк, він нас не знав, але розповів про село і про тітку теж. Тому ми з мамою пішки повернулися з Дніпродзержинська в Миронівку, до тітки Ярини. Радощів було! Тітка хоча і лаяла німців, бо боялася, що знову настане голодівка, але потім заспокоїлася, бо можна було працювати на

громадському дворі, колишньому колгоспі, де платили грішми. Не було сутужно, як раніше, і з продуктами. Але тітка розповіла, що коли відступали наші, то погнали на схід колгоспні череди, а хтось запалив поля, ніби радянська влада зганяла зло на українцях, прирікаючи їх на загибель. Але вийшло навпаки, в селах німці дозволяли господарювати.

Розповідаючи про пережите, дочка перескаувала з одного на інше, боячись щось забути, тому розповідь виходила дещо хаотичною, не завжди було зрозуміло де і коли щось відбувалося, але таким і було тоді життя – суцільний хаос. Батько не перебивав, боячись зупинити потік спогадів, якими продовжувала ділитися Ліда:

- Скільки на цих полях ми потім находили і ховали вбитих червоноармійців, навіть наступного року чути було сморід... Ми ходили дивитися аж на Дніпро. Коли почалася війна і німці наблизилися, на протилежному крутому березі звели велетенський тин, щоб не пустити німців. А воно вийшло так, що довелося нашим відступати через річку, бо переправи розбили. Солдати не могли видертись на той берег і той тин, а їх німці кулеметами так всіх і постріляли. Так вони там купами і лежали. Дивимось, ніби ворущаться, а то бинти чи одяг вітром ворущить, - слухаючи, Приходько лише хитав головою, а Ліда продовжила:

- Тітка з мамою розвели худобу, навіть корів і коня, бо за німців можна було господарювати, ми з Вірою теж хазяйнували. Тітці навіть пропонували взяти млин, але вона не погодилася, бо його розтягнули колгоспники, а без дядька Якова ремонтувати механіку було нікому. Не повернулися ми і в колишню хату, бо тітка лаялася, що її засмерділи, - Ліда засміялася, - Жити можна було, але почалися облави і поліцаї шукали по селу молодь для відправки у Німеччину.

За розмовами не зчулися, як наблизилася станція, з якої в Приходька була перепустка супроводжуючого на військовий ешелон, що ним відправляли трофейне генеральське майно в Радянський Союз. Доки чекали на вантаження, Ліда не замовкала:

- Тітка Ярина не змогла викупити мене з облави, але Віру таки врятувала. Вона заприятелювала з німецьким лікарем, який їй вилікував краплями якусь екзему, а вона, рубаними в полотняному мішечку жабами і глиною, вилікувала німецькому солдату незагойну рану. Німці не вірили, але тітка почала прикладати до рани той мішечок, час від часу міняючи, і рана загоїлася. За це лікар сам забрав Віру з управи і відвів до тітки. А мені таки довелося сюди, - зітхнула Ліда, - Ми працювали на заводі в місті Гера. Як нас страшно бомбили союзники! Думала, що і не виживемо. Навіть написала двоюрідному брату Василеві Спичці листа, він теж був в Німеччині, тут пошта працювала справно, щоб як потрапить в Миронівку сказав, що я, мабуть, не повернуся, бо всі

загинемо від бомб, - Ліда зітхнула і посміхнулася, - Нічого, якось воно буде, а як мама зрадіє!, - посміхнулася вона до тата.

Приходько однією рукою міцно притис уже дорослу дочку до себе:

- Ой, рідні ви мої! Що ж це в нас за життя таке? Бідуємо і бідуємо. Що це за знак такий лихий скільки років висить над Україною? Ну, та нічого. Дасть Бог, скоро дістанемося до Миронівки, заберу всіх вас та і подамося подалі, до мене, на Кубань. Звідти наша Україна таки ближче. Може хоч трішки вдасться пожити разом, по-людському? - і він заспівав улюблену пісню дядька Якова:

- Ой, на го-о-горі та й женці жнуть.

Ліда сумно похитала головою:

- Ой, таточку, я вже і не знаю, чи буває воно, життя по-людському?, - але пісню підхопила:

- А по-під горою, яром-долиною, козаки йду-уть.

Сергій Полулях. 2014 - 2019 рік.

Літературно-художнє видання

Сергій Полулях

ЯК У КІНО
(роман)

Видавець Мачулін

Свідоцтво про держреєстрацію:
Серія ХК № 125 від 24 листопада 2004 р.

Підписано до друку 09.04. 2023 р.

Формат 60*90/8. Папір офсетний.

Наклад 100 прим.

Віддруковано ФОП Озеров Г.В.
м. Харків, вул Університетська, 3, кв. 9

Свідоцтво про державну реєстрацію

№ 818604 від 02.03. 2000